

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

КАЙДАШ ОЛЕСЯ ЮРІЇВНА

УДК: 342.736

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

**12.00.07 – адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право**

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Коваль Микола Васильович
кандидат юридичних наук,
професор

Ірпінь – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	13
1.1. Поняття та зміст права особи на звернення до Європейського суду з прав людини.....	13
1.2. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини та форми їх реалізації в Україні.....	52
1.3. Система адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.....	84
Висновки до розділу 1.....	92
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ.....	97
2.1. Особливості нормативно-правового регулювання реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.....	97
2.2. Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні.....	127
2.3. Адміністративні процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні.....	144
2.4. Проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні та шляхи їх вирішення.....	156
Висновки до розділу 2.....	167
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	178
ДОДАТКИ.....	196

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення стану забезпечення прав і свобод людини є однією з найбільш актуальних проблем юридичної науки, оскільки ст. 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та покладає на державу обов'язок щодо підтримання стабільності громадського життя, дотримання прав і свобод людини. Першочерговим завданням цього напрямку державної діяльності є впровадження в національне законодавство демократичних засад його функціонування, особливо у контексті європейської інтеграції України.

Серед правових приписів, що регулюють права людини в Україні, важлива увага приділяється нормам права, що регламентують засоби захисту порушених прав і свобод людини, які застосовуються як в адміністративному, так і в судовому порядку, зокрема і щодо охорони і захисту прав і свобод людини міжнародними судовими установами.

Оскільки процедури впровадження в українську дійсність рішень Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) є достатньо складними і потребують злагодженої роботи всіх державних інституцій, на законодавчому рівні було зафіксовано систему інституційних та процедурно-процесуальних чинників, що регулюють порядок виконання та застосування рішень ЄСПЛ і запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та протоколів до неї.

З моменту ратифікації Україною Конвенції та протоколів до неї, громадяни почали масово направляти відповідні заяви про порушення державою їхніх прав і свобод. В останні роки наша держава, посідає перше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді у ЄСПЛ. Згідно зі статистичними

даними на 31 грудня 2015 року на розгляді у Європейському суді перебувало загалом 64 850 справ проти держав-підписантів Конвенції і протоколів до неї, з яких 13 850 справ, стосуються України, а це - 21,4 % від загальної кількості справ, що розглядалися ЄСПЛ, в той же час, щодо Італії то це - 10100 заяв (14,4%), Росії - 10000 (14,3%), Туреччини - 9500 (13,5%), Румунії - 3400 (4,9%).

Щороку на виконання рішень ЄСПЛ в Україні з держбюджету виділяються мільйони гривень на покриття позовів, які вона прогнала у Європейському суді з прав людини. Очевидно, що однією із причин цього є незадовільне адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ.

Неналежне виконання рішень національних судів, або надмірно довге їх виконання, безпосередньо пов'язане з поданням скарг від громадян України до ЄСПЛ, про що свідчать як річні звіти Урядового уповноваженого України з прав людини у Європейському суді, так і моніторинг правозахисниками цього питання.

Інституції Ради Європи також констатують проблеми виконання рішень ЄСПЛ Україною. Відповідно до звіту, підготовленого Комітетом Міністрів Ради Європи, у 2014 році Україна суттєво зменшила виплати у справах програних позивачам в ЄСПЛ, накопичивши через це значну заборгованість. У квітні 2015 року уряд України наголошував, на необхідності покращення механізму виконання судових рішень. Пропонувалося часткове погашення боргів з виплат за судовими рішеннями (як національними, так і ЄСПЛ), а саме 7,5 млрд грн. боргу, за рахунок фінансових казначейських векселів строком обігу до семи років (стаття 20 Закону України «Про Державний бюджет на 2016 рік»). Однак цей механізм має численні недоліки, насамперед те, що виплати за векселями передбачаються протягом семи років, що є дуже великим періодом.

Отже, держава вживає певних заходів спрямованих на удосконалення інституційних і процедурних засад забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ, але рівень реалізації рішень Суду є недостатнім. Вивченню різних аспектів захисту прав і свобод людини приділяють увагу і українські науковці. Однак, як свідчить

аналіз їхніх наукових розвідок, досі відсутні дослідження, у яких би ґрунтовно розглядалися проблеми, пов'язані з реалізацією рішень Європейського суду з прав людини на стадіях їхнього виконання та застосування в Україні. Українське законодавство не передбачає жодних ефективних засобів для усунення затримки виконання судових рішень, що й зумовило необхідність розроблення цієї наукової проблеми.

Науково-теоретичним підґрунтям аналізу проблематики, пов'язаної з організацією реалізації рішень Європейського суду з прав людини є наукові праці: А. Берлача, М. Буроменського, В. Буткевича, С. Головатого, І.Голосніченка, В. Денисова, Р. Ігоніна, В. Євінтова, Н. Каменської, Н. Карпачової, М. Коваля, Т. Коломоєць, В. Колпакова, І. Криницького, Р. Куйбіди, Д. Кулеби, В. Лутковської, М. Манукяна, М. Матузова, В. Мицика, О. Овчаренка, А. Олійника, В. Паліюка, Д. Приймаченка, П. Рабіновича, О. Рябченко Ю. Шемшученка та інших.

Глумачення права взагалі та інтерпретації застосування Конвенції із захисту прав людини і основоположних свобод 1950 року Європейським судом досліджувалися такими українськими фахівцями, як В. Ватаманюк, В. Зайцев, В. Мармазова, А. Парехта, С. Шевчук та інші.

Проблемою виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини свого часу займалися В. Телипко, С. Щербак, С. Фурса, Є. Фурса та інші.

Окремі аспекти проблеми останніми роками розглядали науковці з теорії та історії держави і права (О.Соловйов, 2011 р.), цивільного права (С. Якимчук, 2015 р.), кримінального права (Ю. Хімяк, 2011 р.), міжнародного права (В. Капустинський, 2006 р., В. Кононенко, 2009 р., Н. Севастянова, 2011 р., Т. Анцупова, С. Бурма, У. Коруц - 2015 р.) та інші.

Ці питання досліджували й зарубіжні науковці – такі, як Ж-Л. Бержель, В. Бертам, А. Венгеров, Є. Врублевський, Л. Гусейнов, Ю. Ільїн, Є. Лукашева, Ф. Тетчер, В. Туманов та інші.

Актуальність дослідження полягає у тому, що хоча Україною прийнято низку законів і підзаконних актів, зокрема спеціальний Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (від 23.02.2006р.), розроблено та затверджено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів, але з позиції адміністративно-правової науки питання, пов'язані з реалізацією рішень Європейського суду з прав людини на стадіях їхнього виконання й застосування вітчизняними науковцями не досліджувались, незважаючи на їхню важливість. Адже судовий захист тільки тоді має позитивні наслідки для особи, коли прийняте судом справедливе рішення виконується беззастережно і в повному обсязі. Це стосується і рішень прийнятих Європейським судом з прав людини по відношенню до держави Україна, це і визначило вибір даної проблеми для дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації сформульована відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011 – 2015 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24.10.2010 р. № 10-14, а її результати спрямовані на реалізацію Зasad державної політики України в галузі прав людини, затверджених постановою Верховної Ради України від 17.06.99 р. № 757- XIV, Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18.03.2004 р. № 1629- IV, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501 -2015 р.

Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням Вченої ради Національного університету державної податкової служби України 26.10. 2011р. (протокол №7) та розглянута Координаційним бюро Національної академії правових наук України і має позитивний відгук щодо актуальності, коректності формулювання та доцільності дослідження у вигляді дисертації за спеціальністю 12.00.07.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі досягнень науки адміністративного права, чинного вітчизняного та міжнародного законодавства, а також узагальнення практики його застосування дослідити поняття, зміст та процедури адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ та сформулювати на цій основі науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання реалізації рішень ЄСПЛ.

Відповідно до вказаної мети поставлено такі *завдання*:

- визначити поняття та зміст права особи на звернення до ЄСПЛ;
- з'ясувати правову природу рішень Європейського суду з прав людини та визначити форми їх реалізації;
- обґрунтувати поняття адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні;
- встановити особливості нормативно-правового регулювання реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні;
- з'ясувати систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні;
- охарактеризувати адміністративні процедури виконання рішень ЄСПЛ в Україні;
- визначити проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні та запропонувати шляхи їх вирішення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі правового регулювання реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Предметом дослідження є адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є комплекс загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, об'єднаних системним підходом до вивчення досліджуваної проблеми. Використання

діалектичного методу дало змогу з'ясувати, що: по-перше, право людини і громадянина на звернення до Європейського суду з прав людини знаходиться в органічному зв'язку з нормами національного й міжнародного права, а також з державою; по-друге, адміністративно-правовий механізм реалізації рішень Європейського суду з прав людини постійно вдосконалюється (розвивається). Для формування визначення поняття досліджуваної проблеми реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні використовувався метод порівняльного правознавства (п.1.1, 1.2, 1.3), та формально-логічні методи аналіз і синтез використовувалися у процесі аналізу нормативних джерел дослідження. За допомогою цих методів стало можливим виявлення недоліків чинного законодавства та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення (п.2.2, 2.4). Для визначення змісту адміністративно-правового механізму реалізації рішень Європейського суду з прав людини використовувався спеціально-юридичний метод (п. 2.1, 2.3, 2.4). З метою з'ясування питання щодо посилання суддів національного суду на рішення Європейського суду з прав людини під час розгляду ними справ у судах використовувались системно-функціональний та соціологічний методи (п.1.1, 1.3). Інтегральний та формально-юридичний методи сприяли достовірності визначення ступеня використання рекомендацій міжнародних правових інститутів у процесі формування адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини (п.2.1, 2.2, 2.4)

Нормативно-правову базу дисертаційного дослідження складають: Конституція України, міжнародно-правові акти з прав людини, зокрема Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, протоколи до неї, Регламент Європейського суду з прав людини та практика застосування його рішень, інші правові документи Ради Європи, закони України й підзаконні акти.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали статистичної звітності щодо стану реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні, дані відомчої, судової та адміністративної практики їх застосування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із комплексних досліджень адміністративно-правового забезпечення реалізації в Україні рішень Європейського суду з прав людини. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків. Основні з них такі:

уперше:

– запропоновано авторське визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні» як сукупності регулятивних та охоронних адміністративно-правових засобів, що застосовуються уповноваженими на те органами (посадовими особами) з метою виконання рішень ЄСПЛ в Україні, шляхом відновлення порушених прав і свобод особи, забезпечення відшкодування моральних і матеріальних збитків, завданих правопорушеннями, та вживання превентивних заходів, які унеможливають у майбутньому вчинення порушень прав і свобод людини, передбачених у Конвенції та у протоколах до неї, в межах застосування рішень ЄСПЛ в адміністративній практиці;

– доведено, що в поточному законодавстві України необхідно врегулювати питання з якого моменту та після кінцевого рішення якої національної інстанції слід рахувати шестимісячний строк відведений на подачу заяви (скарги) відносно порушення державними інституціями прав і свобод людини передбачених в Європейській Конвенції та в протоколах до неї;

– обґрунтовано адміністративно-правову природу процедур виконання рішень ЄСПЛ, встановлено їх види та особливості здійснення;

удосконалено:

– рекомендації щодо аналізу змісту Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р., шляхом включення норми про призначення компенсації особі за тривале невиконання рішення ЄСПЛ, відповідно до рекомендації Європейського суду та Комітету Міністрів Ради Європи

– зміст принципу доступності правосуддя, шляхом віднесення до його обов'язкових вимог наявності можливості звернення до міжнародних судових установ у справах про оскарження рішень, дій та бездіяльності органів (посадових осіб) публічної адміністрації;

– класифікацію суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації рішення ЄСПЛ в Україні та обґрунтовано, що відповідно форм реалізації рішень ЄСПЛ їх доцільно поділяти на суб'єктів, що забезпечують: а) виконання рішення ЄСПЛ; б) вжиття заходів загального характеру; в) застосування рішень ЄСПЛ у сфері законодавства та в адміністративній практиці;

– формулювання пропозицій до проекту Закону України «Про Державний бюджет на 2017 рік», а саме щодо зменшення строку обігу фінансових казначейських векселів з семи років на менший період;

дістали подальшого розвитку:

– наукові положення щодо змісту права особи на звернення до ЄСПЛ у частині визнання цього права основною вимогою реалізації принципу доступності правосуддя та невід'ємною складовою правового статусу людини в Україні;

– наукові підходи щодо правової природи рішень ЄСПЛ, у частині визнання їх джерелом тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права;

– пропозиції щодо вдосконалення адміністративного законодавства з метою належного застосування рішень ЄСПЛ в адміністративній практиці органів публічної адміністрації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Сформульовані у дисертаційній роботі теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у різних сферах діяльності, зокрема:

у правотворчій – для удосконалення норм адміністративного законодавства, інших нормативно-правових актів з метою покращення адміністративно-правового регулювання забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ;

у науково-дослідній роботі – як підґрунтя для проведення подальших наукових досліджень у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини (довідка Науково-дослідного інституту МВС України від 10.12.2015 р.);

у правозастосовній діяльності – для удосконалення діяльності суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні (акт впровадження у практичну діяльність сектору правової роботи та правової освіти навчально-практичного центру «Юридична клініка» Національного університету ДПС України від 10 жовтня 2015 року, акт впровадження у практичну діяльність громадської організації «Центр правового захисту та правової освіти» № 14 від 11. 05. 2016 р.);

у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Адміністративне право», «Адміністративний процес», для підготовки навчального та науково-методичного забезпечення з цих дисциплін (акт впровадження в освітній процес Університету державної фіскальної служби України від 28.09.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Сформульовані у дисертаційній роботі висновки, пропозиції та рекомендації обґрунтовані здобувачем особисто на підставі власних досліджень автора. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам, не використовувалися.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Наукові висновки роботи доповідалися на засіданні кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки Університету державної фіскальної служби України та апробовані на міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці» (м. Ірпінь, 23–24 квітня

2009 року); «Право і держава в умовах глобалізації та регіоналізації» (м. Ірпінь, 14 жовтня 2011 року); «Юридична наука і практика: виклик часу» (м. Київ, 12 березня 2015 року); «Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини» (м. Харків, 17–18 квітня 2015 року); науково-практичному семінарі «Інформаційні ресурси ДПС України в механізмі реалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом та ухиленням від сплати податків» (м. Ірпінь 1 червня 2012 року); перших міжнародно-правових читаннях пам'яті В. І. Євінтова (м. Ірпінь, 26 січня 2012 року).

Публікації. Теоретичні положення і висновки дисертації знайшли своє відображення в одинадцяти публікаціях за тематикою дослідження, із них три опубліковано у фахових виданнях, затверджених МОН України, одна – в електронному фаховому виданні та одна – у зарубіжному фаховому виданні. Опубліковано шість тез виступів на науково-практичних конференціях, науковому семінарі та правових читаннях.

Структура дисертації. Структура дисертації відображає мету та завдання дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, семи підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (167 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, з них 177 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Поняття та зміст права особи на звернення до Європейського суду з прав людини.

Досліджуючи питання, пов'язані з доступністю громадян України до органів (судів), посадових осіб (суддів), що здійснюють правосуддя, слід виходити з того, що згідно зі ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна гілка державної влади через відповідні державні інституції здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією та законодавством України.

Залишаючи поза предметом у цьому підрозділі дослідження питання, пов'язані з діяльністю таких гілок державної влади, як законодавча і виконавча, акцентуємо свою увагу у ньому на правовому регулюванні діяльності такої її гілки, як судова, причому наша увага буде сконцентрована на такій проблемі, як доступ громадян України до правосуддя взагалі і до міжнародних судових установ зокрема, з метою захисту прав і свобод, які порушені стосовно них національними державними інституціями.

Загальність проголошеного Конституцією України принципу права на судовий захист означає доступність правосуддя для будь-якої людини чи громадянина, неприпустимість будь-яких обмежень на оскарження до суду рішень, дій або бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб, громадських організацій, незалежно від їхнього статусу, якщо їхні рішення, дії або бездіяльність

порушують права і свободи людини й громадянина або містять погрозу такого порушення.

Законодавець, формуючи процедуру функціонування судової влади, послідовно розширює сферу дії судового контролю над законністю й обґрунтованістю прийнятих рішень і дій державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб усіх рівнів.

Соціологічні та правові дослідження сучасного стану дотримання і забезпечення прав та свобод людини й громадянина говорять про далеко не поодинокі порушення нормативно-правових установлень у сфері забезпечення прав, свобод людини й громадянина, що проявляються у зневазі посадових і службових осіб до дотримання прав, свобод громадян та у правовому нігілізмі самих громадян. Причини подібних явищ криються в бюрократизмі та у відсутності механізму швидкого й ефективного реагування на сваволу чиновників. Відсутність діючих механізмів подолання цих порушень спричиняє зниження рівня відповідальності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб за свою діяльність.

Обмеженість у населення необхідної інформації про надані людині й громадянину права та свободи, про зміст та способи їхнього юридичного захисту знижує у них психологічну рішучість боротися із зазіханнями на їхні суб'єктивні права і свободи та сприяє поширенню порушень законності.

Вивчення суспільної думки про ефективність діяльності держави у сфері охорони і захисту прав та свобод людини й громадянина, узагальнення практики застосування людиноохоронного законодавства свідчить, що судовий захист прав і свобод людини й громадянина є дієвим і значимим для суспільства. Соціологічне ж вивчення думки працівників суду стосовно розширення кола повноважень суддів щодо судового контролю за дотриманням прав та свобод людини й громадянина спонукає до висновку про необхідність правової та соціальної обґрунтованості інституту судового захисту прав та свобод людини й громадянина і його подальшого розвитку та удосконалювання.

В останні роки у правовій сфері нашої держави прийнята досить значна кількість нормативно-правових актів, що включають різні правові приписи, які стосуються змісту й процедури судового захисту прав та свобод людини й громадянина, зокрема це Цивільний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «[Про внесення змін до Конституції України \(щодо правосуддя\)](#)» тощо), а також за цей час внесені зміни і доповнення до багатьох нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини у сфері державного, адміністративного, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального законодавства та інших його галузей. З цього питання Конституційний Суд України, Верховний Суд України, а також вищі спеціалізовані суди України прийняли цілий ряд рішень і постанов, у яких відстоюється позиція загальності права на судовий захист та вказується на те, що окремі рішення, дії та бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб, які обмежують право на судовий захист, є протиправними, тому вони признаються невідповідними Конституції та законам України.

Із прийняттям 1996 року Основного Закону нашої держави – Конституції України, значно розширилося коло соціальних цінностей, які знайшли свій прояв у правових приписах стосовно прав та свобод людини й громадянина, які одержали закріплення у вищому законодавчому акті України. Цілий ряд економічних положень, культурних надбань, моральних цінностей сучасного українського суспільства знайшли своє відображення як юридичні права та свободи людини й громадянина, реалізація яких потребує проведення значного комплексу економічних, організаційно-управлінських, правових заходів.

Конституція України у своїй редакції закріпила положення, що кожний, хто знаходиться під юрисдикцією нашої держави, повинен знати свої права та

свободи, уміти їх використовувати у повсякденному житті, бути психологічно готовим захищати і відстоювати їх законними засобами.

Правильне застосування законів, правомірність діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування у сфері реалізації прав і свобод громадян забезпечуються, згідно з Конституцією України, також системою правосуддя. Розширення кола охоронюваних законом прав особистості, поглиблення їхнього змісту в умовах різноманіття сучасних економічних і соціальних зв'язків покладає на суд особливу відповідальність і піднімає його значення як базисної державної інституції утвердження економічної й соціальної стабільності, як основного гаранта реалізації прав та свобод людини й громадянина.

Українським законодавцем стосовно інституту судового захисту прав та свобод людини й громадянина в останні роки прийнято нормативно-правові акти, які пов'язані з розширенням компетенції судів у вирішенні спорів про порушення або неправомірне обмеження прав особистості, подоланні багатьох штучно створених перешкод для ефективного здійснення цієї діяльності.

Нині закріплення в Конституції України принципу судового захисту прав та свобод людини й громадянина означає визнання верховенства судової влади в системі державного захисту прав і свобод особистості. Можливість безперешкодного використання громадянином судового захисту своїх прав та свобод є, безумовно, ознакою демократичності суспільства. Втіленням цього положення у життєдіяльності суспільства, держави особистістю реалізується через гарантоване безпосереднє право на звернення до суду для захисту закріплених Конституцією України прав та свобод людини й громадянина (ст. 8). Одночасно з цим у ст. 55 Основного Закону закріплено, що права та свободи людини й громадянина захищаються судом, а це є один із основоположних принципів правової держави, який визначає, що правосуддя є найважливішою функцією в діяльності держави, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі Україна (ст. 124 Конституції) [1].

Таким чином, поряд із загальносоціальними державними гарантіями прав та свобод людини й громадянина Конституція України передбачає цілий комплекс специфічних юридичних гарантій їхнього захисту.

Центральне ж місце в системі юридичних гарантій прав та свобод людини й громадянина в нашій державі відводиться судовому захисту, який, відповідно до Конституції України, гарантує, що кожному, хто знаходиться під юрисдикцією держави Україна, надається право звертатись до суду за захистом порушених стосовно нього суб'єктивних прав та свобод.

У понятійному розумінні судовий захист прав та свобод людини й громадянина – це інститут, що базується на правових приписах, які зафіксовані в основоположних засадах Конституції України та в поточному законодавстві, і є юридичним механізмом реалізації обов'язку держави забезпечувати дотримання прав та свобод людини й громадянина, які закріплені у Конституції України, законах України та міжнародно-правових документах, які у встановленому національним законодавством порядку ратифіковані Верховною Радою України.

Отже, обов'язок держави забезпечити дотримання прав та свобод людини й громадянина означає прихильність української правової системи міжнародним принципам і стандартам забезпечення прав та свобод людини й громадянина.

Законодавство України розглядає судовий захист як частину діючої в державі системи засобів та органів юридичного забезпечення дотримання прав та свобод людини й громадянина, при цьому воно не виключає також звернення за захистом порушених прав особистості в міжнародні легітимні правозахисні організації, зокрема, у ч. 1 ст. 55 Конституції України закріплена можливість, стосовно того, що кожному гарантується судовий захист його прав та свобод. За мірою становлення й утвердження принципів демократичної і правової держави в Україні розширяється сфера застосування юридичних засобів забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Аналіз поточного законодавства свідчить, що в Конституції України та інших нормативно-правових актах вживаються близькі, але не співпадаючі

терміни «державний захист», «судовий захист», «правовий захист» прав та свобод людини й громадянина. Трактуючи ці терміни, слід зазначити, що судовий захист слід вважати державним захистом, оскільки він здійснюється судом, якій є органом державної влади, говорячи про правовий захист і його співвідношення із судовим захистом, слід враховувати те, що суди при здійсненні правосуддя керуються законом, який є основною формою вираження права для судів. Звідси судовий захист у формі правосуддя являє собою особливий вид державного захисту прав та свобод людини й громадянина, який пов'язаний із забезпеченням їх на підставі формально юридичних приписів.

Обґрунтованості й правомірності тих або інших належних людині суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів, огороження їх від протиправних зазіхань, дотримання в умовах гласності та змагальності сторін, використання права на юридичну допомогу, а також захист їх при рівноправності сторін і неупередженості суддів, з врахуванням відсутності обмежень у реалізації права на звернення людини до суду щодо захисту порушених прав та свобод – усе це в комплексі формує найбільш надійну процедуру подолання зазначених протиріч у сфері дотримання прав та свобод людини й громадянина.

Суд зобов'язаний захищати людину від різних порушень її особистих майнових і немайнових прав, а також прав на участь особистості у державному та суспільному житті. Слід підкреслити, що в основі всіх прав і свобод особистості лежить свобода волевиявлення людини й громадянина при виборі процедури їх реалізації. Тому природно, що однією з основних функцій судової влади в державі визнається гарантування повноти використання людиною свободи волевиявлення при реалізації належних їй суб'єктивних прав та свобод. Гарантією ж охорони та захисту прав та свобод людини стає діяльність судових органів з метою усунення зазіхань, спрямованих проти неї, що можуть виражатися як у протиправних діях приватних осіб, так і у протиправних рішеннях, діях або бездіяльності посадових та службових осіб органів державної влади й місцевого самоврядування. При цьому на судову владу покладена

охорона свободи волевиявлення людини й громадянина лише від незаконних зазіхань.

Таким чином, головним завданням судової влади, основним змістом реалізованого нею судового захисту є юридичне протистояння зазіханням на права та свободи людини й громадянина, які передбачені для них Конституцією та законами України, а також положеннями міжнародно-правових документів, які в установленому порядку ратифіковані законодавчим органом України.

Посилення потреби в судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру й структури економічних відносин, які пов'язані з багатукладністю економіки, процесу приватизації державної й суспільної власності, значного збільшення числа громадян, що мають різні форми та види власності, а тому потребують її охорони та захисту юридичними засобами. Зростання конфліктності і загострення соціальних протиріч у суспільному житті, визнання соціальної цінності людини, її життя і здоров'я, недоторканості особи в її приватному житті, охорона гідності людини і громадянина, її комунікацій, з одного боку, та скасування ряду раніше існуючих інститутів соціального контролю – з іншого, – усе це фактори, що, безумовно, визначають посилення інтересу до застосування юридичних заходів охорони і захисту прав та свобод особистості.

Отже, досліджуючи проблему доступності до правосуддя з часу її виникнення та розвитку, слід звернути увагу на те, як вона обґрунтовувалась протягом того чи іншого періоду розвитку нашого суспільства.

Ця проблема для юридичної науки не є новою, вона має глибокі соціальні коріння. Якщо досліджувати цю проблему з часів сталого її формування на теренах українських земель, то слід звернути увагу, що свого часу дореволюційний юрист І. Фойницький, який був одним із ідеологів судової реформи в Російській імперії, в яку входили і українські землі, вважав, що важливим завданням державної влади є обов'язок «доставити» правосуддя безпосередньо до населення, тобто таким чином, щоб кожна особа легко і

швидко мала можливість знайти суд, до якого бажає звернутися за захистом своїх порушених прав і свобод [2, с. 160]. Такої ж позиції дотримувалися й інші провідні дореволюційні правознавці, зокрема А. Градовський, який зазначав, що правосуддя має знаходитися поблизу дверей кожної людини [3, с. 19]. Проблему максимального приближення суду до населення з точки зору його судоустрою розглядали у своїх роботах також М. Духовський [4, с. 48], Т. Яблочков [5, с. 19], В. Гордон [6, с. 29–30]. Вони відстоювали питання територіальної близькості суду до населення, спрощення й уніфікації судової системи, уведення так званого єдиного суду, який існуватиме замість різноманітних типів судів із різною компетенцією й до якого зможе звернутися будь-яка особа, незалежно від свого соціального становища, наближення суду до населення [7, с. 13].

Розв'язання проблем судочинства, зокрема його зручності для сторін і суддів, оптимізації судових витрат, швидкого розгляду справ, надання правової допомоги тощо в своїй роботі досліджував того часу і Є. Васьковський, який з цього питання зауважував, що порядок судочинства повинен бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого порушеного права, міг швидко й легко отримати його, і водночас щоб суд, до якого громадянин звернувся, був спроможний та без зайвих зусиль міг задовольнити його вимоги, причому чим коротше й доступніше шлях від подання позову до винесення судового рішення, тим досконалішим є процес досягнення мети правосуддя [8; 58, с. 360–381]. В. Рязановський, формулюючи принцип доступності суду, включав до його змісту достатню кількість суддів, наближеність суду до населення, здійснення судочинства зрозумілою для всіх мовою, дешевизну процесу [9, с. 38].

Говорячи про цю проблему нині, слід звернути увагу на позицію щодо цього питання О. Овчаренко, яка у своїй монографії «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації» зазначає, що активна розробка проблеми доступності правосуддя розпочалося в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя», який виник на теренах Європи в 60-ті роки ХХ століття з метою зробити судовий захист прав, свобод людини найбільш ефективним [10, с. 14]. Нею зазначається,

що один з активних учасників зазначеного руху був І. Джекоб, який відстоював позицію, що «потреба в доступі до правосуддя» є подвійною: по-перше, правосуддя повинно гарантувати особистості, що її права, свободи визнаються і ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише носитимуть характер декларативності; по-друге, правосуддя повинно бути здатним вирішувати правові суперечки, конфлікти і скарги, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві... [11, с. 419]. У рамках вказаного руху ця проблема розглядалася вченими-процесуалістами за трьома основними напрямками. За визначенням засновників цього руху, зокрема М. Каппеллетті та Б. Гарта, вони у часових та змістовних рамках отримали назву «хвилі» [12, с. 21–54], про це в своїй роботі також зазначає і О. Овчаренко [7, с. 14].

Перша хвиля цього руху була направлена головним чином на полегшення доступу до правових інститутів представників соціально незахищених та бідних верств населення і передбачала дослідження питань судових витрат і механізмів, за допомогою яких можна зменшити вартість судового розгляду в офіційних судах.

Друга хвиля мала вирішити проблеми представництва групових і колективних інтересів.

Третя хвиля торкається реформ і проведення наукових досліджень, вона породжена першими двома хвилями і викликана певним розчаруванням через повільну реалізацію розширення можливостей доступу до права [13, с. 101]. Ця остання хвиля отримала назву підхід до доступу до правосуддя [14, с. 49].

З цього питання слід зазначити, що автором терміна «доступність правосуддя», як зазначається в літературі [7, с. 14], традиційно вважається радянський правознавець-процесуаліст В. Семенов, який у 60-ті роки ХХ століття уперше обґрунтував поняття та зміст принципу доступності судового захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина у цивільному процесуальному праві [15, с. 110–111].

У сучасній науковій юридичній літературі проблеми доступності правосуддя аналізуються принаймні у трьох основних контекстах: по-перше, досить часто при визначенні завдань реформування судової влади, удосконалення судової системи акцентується увага на наближенні правосуддя до населення, досягненні максимально можливої його доступності; по-друге, існує значна кількість публікацій, у яких відображаються різноманітні прояви принципу доступності правосуддя, наводяться варіанти вирішення проблем, пов'язаних з його реалізацією в різних видах судочинства і стосовно судової системи. Наукові публікації становлять другий рівень наукового осмислення предмета цього дослідження; по-третє, питання доступності правосуддя почали набувати ґрунтовного аналізу вже на рівні монографічних і дисертаційних робіт як закордонних, так і вітчизняних науковців [13, с. 101; с. 14]. Ці питання є актуальними для нашої держави, оскільки в Україні довіра до суддівства невпинно падає.

Досліджуючи історичний розвиток зазначеної проблеми в межах руху «Доступ до правосуддя», такий науковець, як Н. Сакара зазначав, що вади, які торкаються обмеженості доступності до правосуддя слід пов'язувати з: а) перешкодами матеріального характеру, які не надавали можливості бідним прошаркам населення звернутися за захистом порушених щодо них прав і свобод до суду, зокрема це пов'язувалось із значними судовими витратами, неможливістю звернення за допомогою до адвоката тощо; б) відсутністю спеціальних процедур, які надавали б можливість ефективно захищати права, свободи та інтереси не окремої особи, а відповідної групи, колективу; в) складністю, дорожнечею судочинства й досить повільним розглядом справ у судах, необхідністю введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ [16, с. 16].

Аналізуючи термін «доступність правосуддя», який вживається нами в цьому дослідженні, на нашу думку, слід звернути увагу на з'ясування таких слів, як «доступ» і «доступність», і які є, як зазначає О. Овчаренко,

спільнокореневими і часто вживаються як синоніми, що дозволить повніше визначити сутність і зміст цих термінів [7, с. 18]. Словник С. Ожегова трактує слово «доступ» як «прохід, можливість проникнення куди-небудь», а також як «допуск, відвідання з певною метою кого (чого)-небудь». Термін «доступний» має декілька значень, зокрема: а) до якого або яким можна пройти; б) що придатний для багатьох, для всіх за можливістю використання або оптимальністю; в) який є уважним і чемним з людьми, з яким легко і просто спілкуватися [17, с. 180]. Словник В. Даля надає таке тлумачення зазначеного терміна: «доступ – вільний вхід, дозвіл на вхід; доступний – неприхований, відкритий, такий, що дає кожному вільний доступ» [18, с. 480]. Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «доступ» трактує як місце, по якому можна підійти, наблизитися до будь-чого, прохід до чого-небудь, можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-небудь, можливість проникнути куди-небудь, а термін «доступний» як такий, що годиться багатьом, легкий для розуміння, дохідливий [19, с. 243]. Тлумачний словник української мови термін «доступний» трактує як такий, що підходить багатьом, яким можуть користуватись усі або ж як легкий для сприймання, легкий для розуміння, до якого або по якому можна зручно пройти [20, с. 115].

Отже, з цього питання О. Овчаренко відмічає, що з урахуванням трактування значення слів «доступ» і «доступний» при застосуванні їх як якісної характеристики судової влади, ними характеризується інститут, який, з одного боку, є територіально наближеним до громадян, тобто такий за яким не створює складнощів для громадян, щоб дістатися до суду, а з іншого – він повинен бути зручним у використанні, тобто зрозумілим і досить економічним для кожної людини, незалежно від рівня її освіти, статку та інших індивідуальних особливостей. Причому слід зауважити, що зазначена зручність стосовно судової влади стосується як її організації (структури), так і процедури здійснення [7, с. 18], і з цією думкою ми погоджуємось.

Враховуючи те, що цей підрозділ торкається дослідження питань, пов'язаних з можливістю реалізації особистістю права на звернення до міжнародних судових установ щодо порушених національними державними інституціями її прав та свобод людини і громадянина, мабуть, доцільним буде також звернутись до трактування поняття «доступ до суду» мовою міжнародного спілкування. Англійською мовою слово «access» перекладається як доступ, право доступу; підхід, прохід, сервітут проходу. Англійськомовні тлумачні словники надають такі значення цього терміна: спосіб наближення або входу; право або можливість досягти, використати або відвідати [21, с. 4]; свобода наближення або взаємодії [22, с. 13]. Словосполучення «access to courts» означає доступ до судових установ, можливість звернення до суду; право на судовий захист. Іншими словами, мається на увазі доступ до суду в інституційному аспекті [23, с. 13]. Одночасно в англійськомовній літературі зустрічається і словосполучення «access to justice» [24], переклад якого може містити певні варіації.

Враховуючи, що англійське «justice» має декілька значень: справедливість; правосуддя; юстиція; суддя [23, с. 251], – то, на думку О. Овчаренко, термін «access to justice» можна перекласти як «доступ до правосуддя» і «доступ до судді» у буквальному розумінні, а в цілому – доступ до суду. Саме цей термін широко вживається в міжнародних документах, що містять стандарти доступності правосуддя. Водночас слід зауважити, що англійське «justice» має ширше значення, ніж українське «правосуддя», яке зазвичай зводиться до процесуальної діяльності суду з розгляду правових спорів, при цьому включаючи і суб'єктний склад суду як органу влади (суд як сукупність суддів, наділених владними повноваженнями). Тому міжнародні стандарти доступу до правосуддя (у буквальному перекладі) не можна зводити лише до певних вимог стосовно здійснення судами тільки своєї юрисдикційної діяльності [7, с. 19].

Досліджуючи принцип доступності правосуддя та його функціонування в правовому полі України, слід зазначити, що забезпечення його реалізації

регламентується національним законодавством та міжнародними документами, які в установленому законом порядку набули юридичної сили на території української держави.

Стосовно реалізації права на звернення до міжнародних судових установ Конституція України закріпила положення про те, що кожен в Україні має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Стосовно імплементації укладених Україною міжнародних договорів у її законодавство Основний Закон держави передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1].

Закон України «Про міжнародні договори» у ст. 19 закріплює положення про дію міжнародних договорів України на території України. Ним передбачено, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. У випадку якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [25].

Досліджуючи еволюцію закріплення терміна «право на справедливий суд» в сучасному національному законодавстві, слід відмітити, що в Законі України «Про судоустрій України», якій діяв до 2010 року, завданнями суду вважалося забезпечення захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Згідно із зазначеним нормативно-правовим актом право на судовий захист мають усі суб'єкти правовідносин, їм гарантується захист їхніх прав, свобод і

законних інтересів незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону. У ньому також було закріплено, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом. Угоди про відмову у зверненні за захистом до суду є недійсними [26].

Вивчаючи це питання, слід відмітити, що Законом України від 7 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» в редакції Закону України [від 12 лютого 2015](#) року № 192-VIII закріплено, що цей закон визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Завданням суду, згідно із зазначеним законом, в Україні є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих [Конституцією](#) і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У ст. 6 зазначеного закону закріплено «право на справедливий суд», яке гарантує захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України, також зазначено, що діюча в Україні судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи відповідно до [Конституції](#) та в порядку, встановленому законами України [27].

Отже, національний законодавець по мірі розвитку нашого суспільства прагне удосконалити питання, пов'язані з регулювання «доступності» кожного в Україні до правосуддя і реалізації права на «справедливий суд».

Так, Законом України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» у статті завдання суду (ст. 2) зазначено, що Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на

справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих [Конституцією](#) і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У статті право на справедливий суд (ст. 7), зазначеного закону, закріплено, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. Доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до [Конституції](#) України та в порядку, встановленому законами України, а в статті право на повноважний суд (ст. 8) зафіксовано, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом. Суддя розглядає справи, одержані згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону. На розподіл судових справ між суддями не може впливати бажання судді чи будь-яких інших осіб [35].

Далі слід зазначити, що питання «доступу» до суду та розгляду «справедливими судами» їхніх справ знаходить своє відображення не лише на рівні чинного вітчизняного законодавства, але й на рівні міжнародного регламентування.

З прийняттям у 1948 році Загальної декларації прав людини принцип доступності правосуддя неодмінно тією чи іншою мірою знаходив своє відображення в міжнародно-правових актах, які торкаються прав людини. Особливістю цих норм є те, що вони здебільшого акцентують увагу на проблемі справедливого судового розгляду. У зв'язку з цим право на справедливий судовий розгляд отримало своє закріплення в ряді міжнародно-правових документів як універсального, так і регіонального характеру.

Отже, історично першим міжнародним документом універсального характеру, який закріпив це право, стала Загальна декларація прав людини, положення якої декларують, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, свобод, наданих їй конституцією або законом» (ст. 8), а також,

згідно зі ст. 10 цієї ж Декларації, кожна людина для визначення прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [29, с. 559–564].

Розвиваючись, цивілізоване суспільство у 1966 році прийняло Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, в якому у ст. 14 було розвинуте положення про доступу до суду, згідно з яким кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Для забезпечення реалізації права на судовий захист Міжнародний пакт про громадянські й політичні права передбачає ряд гарантій, серед яких: а) рівність усіх перед судами і трибуналами (п. 1 ст. 14); б) обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, що діяли в офіційному статусі (п. 3 а ст. 2); в) обов'язок кожної особи-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту (п. 3 с ст. 2) [30, с. 64–85].

На теренах Європи міжнародно-правовим актом регіонального характеру, що регламентує сферу функціонування судового органу стосовно захисту прав людини, є Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, яка під поняттям «суд» розуміє лише «справедливий суд», зокрема про це йдеться у ст. 6 Конвенції. У цій статті закріплено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [31].

У 80-ті роки ХХ ст. Генеральна Асамблея ООН своєю Резолюцією прийняла Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, у якій міститься окремий розділ «Доступ до правосуддя і справедливе поводження з жертвами злочинів і зловживань владою» [32, с. 229–233].

У цьому документі у п. 4 визначається, що громадяни держав мають право на доступ до механізмів правосуддя у своїй державі і на компенсацію завданої їм шкоди відповідно до національного законодавства, причому у необхідних випадках слід створити і модернізувати судові й адміністративні процедури з метою забезпечення потерпілим можливості отримати компенсацію за допомогою офіційних або неофіційних процедур оперативно, справедливо, недорогогими й доступними методами. При цьому у п. 6 зазначеного документа держави-члени ООН мають сприяти тому, щоб судові й адміністративні процедури національного судочинства відповідали потребам потерпілим від злочинів, зокрема і шляхом забезпечення їм можливості викладу своєї позиції по суті справи й надання належної допомоги на всіх етапах судового розгляду без порушення прав обвинувачених і згідно з національним законодавством [33, с. 229–233].

З цього питання на універсальному рівні функціонує також ряд документів, які у своїх редакціях зафіксували положення, що забезпечують право на справедливий судовий розгляд із дотриманням процесуальних гарантій такого суду, зокрема це: а) Женевська конвенція про захист жертв війни і Додаткових протоколів до них; б) статті 71–73 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни; в) стст. 84, 86, 99, 103, 105, 106 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими; г) стаття 49 Женевської конвенції про покращення становища поранених і хворих у діючих арміях; д) пункт 4 ст. 75 Додаткового протоколу, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; ж) пункти 2 і 3 ст. 6 Додаткового протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру) [33, с. 160–183, с. 35].

Ряд положень щодо права на справедливий судовий розгляд містять Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/33 [34, с. 75–102]; Конвенція про статус біженців (ст. 16) [35, с. 119–139] тощо.

Не менш важливими з огляду на предмет нашого дослідження є регіональні міжнародно-правові документи європейського регіону.

З цього питання Комітетом Міністрів Ради Європи було прийнято ряд резолюцій і рекомендацій із питань забезпечення спрощеного доступу громадян до ефективного правосуддя. Зокрема, це резолюції: «Про юридичну допомогу і консультації», «Про юридичну допомогу з цивільних, торгових і адміністративних справ»; рекомендації «Про ефективний доступ до закону і правосуддя малозабезпечених осіб», «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів», «Про шляхи полегшення доступу до правосуддя», «Про принципи цивільного судочинства, спрямовані на удосконалення судової системи», «Про введення в дію і вдосконалення функціонування систем і процедур оскарження із цивільних і торговельних справ», «Про відбір, обробку, надання і архівацію судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах», «Про становище потерпілого у кримінальному праві і кримінальному процесі», «Про спрощення кримінального судочинства», «Про спрощення управління системою кримінального правосуддя» [7, с. 37], «Про незалежність, дієвість та роль суддів» [36, с. 10–11], «Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами» [37, с. 111–113] тощо.

Наведені міжнародні документи мають рекомендаційний характер, проте з урахуванням авторитету Ради Європи принципи, які в них закладені, стали загальноприйнятими в Європі цінностями, що мають бути критеріями оцінки організації судової влади в країнах – членах Ради Європи, напрямами, за якими повинні реформуватися відповідні інститути.

Ці та інші міжнародні документи універсального і регіонального характеру дозволяють виділити такі критерії доступності правосуддя: 1) обов'язок держави забезпечити надання адвокатом високопрофесійної правової допомоги особам, які через скрутне матеріальне становище не в змозі її самостійно оплатити; 2) інформування громадськості про місцезнаходження й компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду для захисту своїх інтересів у судовому порядку; 3) застосування в розумних межах спрощених судових процедур; 4) вжиття заходів щодо максимального скорочення строків винесення судових рішень (зокрема, на досудових стадіях кримінального процесу) й активна роль суду в цьому; 5) скорочення або анулювання судових витрат, якщо вони стають перешкодою для доступу до правосуддя; 6) вжиття заходів, спрямованих на усунення зловживань правом особи на звернення до суду; 7) забезпечення судових органів найсучаснішими технічними засобами; 8) забезпечення доступу потерпілого до правосуддя; 9) використання не судових (альтернативних) засобів розв'язання правових конфліктів із поступовим зменшенням завдань, не пов'язаних із вирішенням спору про право, які покладаються на суд; 10) установлення обмежень оскарження судових рішень, зокрема усунення зловживань правом на оскарження; 11) створення сучасних автоматизованих систем зберігання судових рішень із забезпеченням належного доступу до них; 12) вжиття заходів, спрямованих на підвищення ефективності управління робочим навантаженням, фінансами, інфраструктурою, людськими ресурсами й засобами зв'язку в судовій системі; 13) гарантії незалежності суддів при відправленні правосуддя [7, с. 37–38].

Підхід Європейського суду з прав людини щодо права на справедливий судовий розгляд, згідно зі ст. 6 Конвенції, містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості. Щодо належної організації суду, то практика Європейський суду з прав людини дотримується основоположних вимог до суду, це такі з них, як: незалежність, безсторонність, компетентність, утворення на підставі закону [38, с. 217–220].

З питання справедливості в правосудді Європейського суду з прав людини науковці зазначають, що ключовими елементами справедливого процесу в практиці Європейського суду з прав людини вважаються: рівність сторін (справедливий баланс), змагальність процедури, наочність відправлення правосуддя, ефективна участь у процесі розгляду справи (адекватне і правильне використання права на захист), швидкий розгляд справи (*justice delayed is justice denied*, що означає: запізнення правосуддя є відмовою в ньому) [39, с. 380, с. 22].

Акцентуючи увагу на сутність поняття «справедливості», яка притаманна правосуддю, слід звернутись з цього питання до фахівців такої галузі науки, як філософія права. У дослідженнях представників вітчизняної школи та у працях зарубіжних вчених справедливість постає як правове поняття, що є ознакою дій і процедур, насамперед таких інституцій, як держава та громадянське суспільство, на думку С. Максимова [40, с. 200], О. Толочко [41, с. 233], О. Левченков, О. Левченкова [42, с. 123–148].

Крім того, її розглядає як принцип права ряд науковців: С. Алексєєв [43, с. 65], О. Боннер [44, с. 15], А. В'язов [45, с. 132], Н. А. Чечіна, А. І. Екімов [46, с. 19], Г. А. Жилін [47, с. 275]. Наприклад, з цього підходу А. В'язов зазначає, що ідея справедливості з її оціночним характером і притаманною їй функцією визначення цінностей виконує координуючу роль у системі принципів права [45, с. 132]. Про справедливість при судовому розгляді справ щодо захисту прав людини у свої роботах ведуть мову такі зарубіжні науковці, як Дж. Ролз [48, с. 51], Георг Ломанн та Штефан Госепат [49, с. 21–29].

Торкаючись питання справедливості при організації судової влади та процедури розгляду справ, слід зазначити, що доступ до суду є невід'ємною складовою саме «справедливого суду» відповідно до практики Європейського суду з прав людини. Це проявляється при його створенні та діяльності, де знаходить своє відображення як інституційний, так і процесуальний елемент відправлення правосуддя, іншими словами термін «справедливий суд» пов'язаний з належною побудовою й функціонуванням судової влади.

Ураховуючи багатовекторність феномену справедливості, можна зробити висновок згідно із сучасними поглядами на неї. Вона виступає, на думку О. Овчаренко, як: 1) взірець, стандарт поведінки людей у їхньому співіснуванні та взаємодії; 2) беззаперечна правова цінність, що набуває рис універсальності; 3) критерій оцінки діючого позитивного права й інструмент легітимації діючого права і правових інститутів; 4) критерій, який використовується при розподілі соціальних благ [7, с. 23]. На її думку, справедливість у правосудді можна розглядати як: 1) процес здійснення правосуддя, що передбачає справедливість процедури, яка регламентована процесуальним законодавством; 2) певні вимоги до устрою суду, який формується на засадах незалежності, неупередженості, безсторонності, доступності, законності; 3) результат судового розгляду, результатом якого є судові рішення щодо справи, яка розглядається у суді і яке відповідає не лише нормам матеріального права, а й ідеалам справедливого розподілу благ у суспільстві [7, с. 23]. Думка, виказана зазначеним науковцем з цього питання, нами цілком підтримується.

Проводячи певну аналогію категорії «справедливість» із філософським, теоретичним значенням поняття «доступність», слід враховувати те, що обидві вони відображають стан задоволення певних соціальних потреб людини і громадянина. У нашому ж дослідженні це – потреби суспільства у судовому захисті прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина та процедури їх реалізації. Враховуючи логічність зв'язку співвідношень «справедливість» і «доступність», слід зазначити, що будь-який соціальний інститут не може бути справедливим без забезпечення його доступності або ж можливості скористатися його перевагами, привілеями, адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ. Підкреслюючи тісний органічний зв'язок термінів «доступність» та «справедливість», слід відмітити, що справедливість як характеристика судової влади за своїм змістом є поняттям ширшим, ніж поняття, доступність [7, с. 23].

Під судовим захистом прав та свобод людини й громадянина в Україні слід розуміти юрисдикційний інститут демократичної, правової держави, що представляє собою провідний напрям правоохоронної діяльності органів правосуддя, який здійснюється на основі загальнолюдських принципів і на підставах, передбачених поточним законодавством України з використанням положень міжнародних документів, що в установленому порядку стали складовою національного законодавства.

Судовий захист – основна правова гарантія реалізації утверджених законодавством України прав та свобод людини й громадянина, що представляє собою одну з основоположних функцій судової влади щодо їх забезпечення.

Закріплення Конституцією України прав громадян на правосуддя та створення в поточному законодавстві юридичного механізму його забезпечення має на меті створення правового каналу протистояння адміністративній сваволі посадових і службових осіб державного апарата, громадських організацій, різних економічних структур особистості.

Слід зазначити, що право на доступ до суду в системі забезпечення прав і свобод людини регулюється правовими приписами внутрішньодержавного законодавства, причому воно передбачає як звернення зі скаргою за цим питанням до національних судів, а при її несправедливому вирішенні особа має право звертатися до міжнародних судових установ і організацій, членами або учасниками яких є Україна. Зокрема, нині в Україні законодавчо передбачено, що кожний, хто знаходиться під її юрисдикцією, має право звернутись до Європейського суду з прав людини за захистом прав і основоположних свобод, передбачених Європейською конвенцією з прав людини та в протоколах до неї.

Досліджуючи інститут права на звернення людини та громадянина за захистом своїх прав і свобод до відповідних інстанцій національних держав взагалі і права на звернення до відповідних судових установ, слід акцентувати увагу й на тому, що окремі національні держави, зокрема і держава Україна, у своєму законодавстві закріплюють право на звернення кожного за захистом своїх

прав і свобод як до відповідних міжнародних судових установ, так і до відповідних органів міжнародних організацій, членами або учасниками яких є ці держави [50, с. 415–416].

В Україні зазначене право знаходить своє відображення у ст. 55 Основного Закону нашої держави, в якій закріплено, що кожен в Україні має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Розглядаючи це питання, на нашу думку, слід звернутися до досвіду формування вказаного інституту у процесі розвитку цивілізації, а саме в площині взаємовідносин особи та держави, більш того його потрібно в першу чергу досліджувати під кутом забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Ознайомившись із пам'ятками права, відомих з давніх часів, а також створеними на сучасному етапі розвитку цивілізації, необхідно констатувати, що перші правові пам'ятки у тому чи іншому вигляді надавали законослухняним підданам, громадянам, фізичним особам право на звернення за захистом своїх прав як до відповідних посадових і службових осіб, так і до державних органів, зокрема й до спеціально для цього створених органів держави – судів та в адміністративному порядку до інших державних органів, органів місцевого самоврядування посадових і службових осіб [51, с. 3–6, 14–18].

Аналізуючи терміни, що вживаються у галузі забезпечення прав людини, а їх є досить значна кількість, слід зазначити, що тлумачаться вони по-різному. Зокрема, словниково-довідникові джерела трактують звернення особи до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб у різних формах (заявах, клопотаннях, пропозиціях, скаргах, петиціях тощо).

У національній правовій системи звернення особи до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб вчиняється в таких формах, як заява, клопотання, пропозиція, скарга, позов тощо.

Фундаментальним нормативно-правовим актом національного законодавства щодо цього питання є Конституція України – Основний Закон держави, де у ст. 40 закріплено, що в Україні всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Суб'єкти, до яких адресовані зазначені звернення, зобов'язані розглянути їх і надати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Досліджуючи процедуру реалізації зазначеного конституційного положення, необхідно звернутись до Закону України від 2 жовтня 1996 року «Про звернення громадян» в редакції від 4 червня 2014 року. Цей закон регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян, що функціонують, відповідно до їх статуту, пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових і службових осіб, державних і громадських органів. Зазначений закон забезпечує громадянам України право брати участь в управлінні державними і громадськими справами з метою поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а також реалізовувати право щодо відстоювання своїх прав, свобод і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Отже, цим законом передбачені процедури, які регулюють участь громадян України в управлінні державними і громадськими справами, а також їх участь у вдосконаленні роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, та відстоюванні своїх прав, свобод і законних інтересів та у відновленні їх у разі порушення.

Під зверненнями громадян, згідно із Законом України «Про звернення громадян», законодавець розуміє викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Надаючи тлумачення вказаним у законі термінам, законодавець та науковці трактують їх таким чином: а) пропозиція (зауваження) – це звернення громадян, у якому висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових, службових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства; б) заява – це звернення особи із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами їх прав, свобод та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових і службових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності; в) клопотання – це письмове звернення особи з проханням про визнання за нею відповідного статусу, права чи свободи тощо; г) скарга – це звернення особи з вимогою про захист порушених стосовно неї прав, свобод і законних інтересів, що вчинені протиправними рішеннями, діями або бездіяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових і службових осіб, а також про їх поновлення [52; 53, с. 13–14].

Зазначені положення регулюють внутрішньодержавні суспільні відносини щодо звернень громадян України.

Водночас слід зазначити, що міжнародна практика з цього питання досить розширено використовує такий термін, як «петиція».

Слово «петиція» (лат. походження *petitio* – просьба) – колективне клопотання, яке подається громадянами голові держави або вищим органам влади [54, с. 355].

Сучасний словник іншомовних слів слово «петиція» тлумачить як латинське *petition, petitio* (*peto* – прошу) – колективне прохання, яке подають у письмовому вигляді до вищих органів державної влади [55, с. 553].

Словник російської мови за редакцією С. Ожегова містить таке визначення поняття «петиція»: це колективне прохання у письмовій формі, звернене до влади [56, с. 455].

У словнику російської мови за редакцією А. Євгенєва петиція визначається як офіційне колективне прохання у письмовій формі, звернене до вищих органів влади, глави уряду, колективне клопотання [57, с. 15].

Великий тлумачний словник сучасної української мови слову «петиція» надає таке трактування: письмове первинне колективне прохання, клопотання, звернення до державних керівних установ або до голови уряду [19, с. 756].

Радянський енциклопедичний словник за редакцією А. Прохорова петицію визначає як прохання (від лат. *petitio*), колективне клопотання, що подається громадянами главі держави чи вищим органам державної влади [58, с. 992].

В юридичному енциклопедичному словнику слово «петиція» трактується як слово латинською походження (*petitio*), колективне прохання, яке подається у письмову вигляді до органів державної влади, як правило, вищих [59, с. 229].

Великий юридичний словник трактує поняття «петиція» так само, як і радянський енциклопедичний словник [60, с. 486].

Юридична енциклопедія термін «петиція» тлумачить як латинського походження *petitio* – вимога, прохання, домагання, тобто колективне письмове звернення громадян з того або іншого питання, яке подається здебільшого главі держави чи іншим інституціям державної влади та місцевого самоврядування. Зазначається, що в петиціях нерідко містяться вимоги політичного характеру. В Україні такі вимоги розглядаються у порядку, встановленому для звернення

громадян [61, с. 513]. Аналогічне трактування терміна «петиція» надає Великий енциклопедичний юридичний словник [62, с. 622].

Російсько-український словник наукової термінології (суспільні науки) слово «петиція» перекладає як «петиція» і відсилає до політологічних, соціологічних наук [63, с. 340].

Звертаючись до юридичного енциклопедичного словника, слід зазначити, що він трактує «право петицій як одне з конституційних прав громадян, яке являє собою право звернення до влади з письмовою вимогою, пропозицією, скаргою, на що влада у встановленому законодавством порядку зобов'язана реагувати» [59, с. 245].

З цього питання у зазначеному словнику говориться про те, що ряд держав у своїх конституціях визнають право на петицію не лише за громадянами, а й індивідуально за кожною особою. Наприклад, в Іспанії конституцією встановлено, що окремі категорії громадян (це такі, як військові, співробітники органів безпеки та охорони правопорядку тощо) можуть використати право петиції лише в індивідуальному порядку [63, с. 245; 1].

Юридичний словник-довідник, даючи поняття «індивідуальної петиції» як формалізованого визначення, зазначає, що це право особи, яка перебуває під юрисдикцією держави, що є учасницею певного міжнародного договору у галузі захисту прав людини, на звернення до міжнародного контрольно-імплементаційного органу, визначеного в договорі, зі скаргою про порушення цією державою-учасницею гарантованих договором прав людини, причому міжнародні договори можуть передбачати автоматичне право індивідуальної петиції, оскільки приєднання держави до договору про захист прав людини означає визнання права індивідуальної петиції [63, с. 20].

Інший підхід до вирішення цієї проблеми – це оптаційне право індивідуальної петиції, за яким договір вимагає від держави-учасниці зробити спеціальну односторонню заяву про визнання нею права індивідуальної петиції.

Прикладом такого міжнародного договору є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Визнання права індивідуальної петиції може виникати з часу приєднання держави до окремого додаткового міжнародного договору. Одним з таких окремих додаткових міжнародних договорів є Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року. Слід зазначити, що міжнародні договори також містять перелік особливих умов, яких мусить дотримуватися скаржник, щоб його петиція була прийнята до розгляду відповідним міжнародним органом. Основною серед таких умов є вимога вичерпання внутрішніх засобів юридичного захисту порушеного права.

Слід зазначити, що Конституція України не вживає в своїй редакції терміна «петиція», але закріплює за громадянами право подавати індивідуальні та колективні «звернення» до державних органів та органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Слідуючи конституційному положенню, поточне законодавство України також не містить прямого посилання на термін «петиція». Водночас у ст. 40 Основного Закону нашої держави закріплено положення про те, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових чи службових осіб цих органів, які повинні розглянути ці звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законодавством термін. Таким чином, зміст поняття «петиція» законодавець фактично використовує у ст. 55 Конституції України, де закріплюється положення про те, що кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Що торкається звернення як подачі особою скарги на неправомірні рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого

самоврядування, посадових і службових осіб, то російсько-український словник наукової термінології слово «звернення» трактує в кількох аспектах: по-перше, це дія; по-друге, звертання (лінгвістич.) [63, с. 340].

Радянський енциклопедичний словник вказане поняття трактує так: «звернення (в мовознавстві) – слово або сполучення слів, які використовуються для назви осіб або предметів, до яких звернена мова» [58, с. 907].

Як нами вже зазначалося, законодавець в Україні не використовує термін «петиція», проте в нормативно-правових актах України, зокрема і в Основному Законі нашої держави, вживається термін «звернення». Досліджуючи це питання, звернемось до наукових публікацій, в яких висловлюється думка про те, що термін «петиція», який традиційно вживається законодавцями і доктриною більшості західноєвропейських держав, зокрема у галузі захисту прав людини, охоплює такі її різновиди, як звернення, заява, клопотання, вимога (скарга). У сфері захисту прав людини провідне місце відводиться конституційному праву на «петицію», яким у цивілізованих державах можуть наділятися, щоправда з деякими суттєвими відмінностями, як фізичні особи, так і їх об'єднання осіб. По суті, вказане право є суб'єктивним правом, що належить здебільшого громадянам держави, проте в конституціях ряду країн таким правом може скористатися «кожний», хто перебуває під юрисдикцією національної держави [64, с. 435–436].

У більшості цивілізованих держав петиція чи, як її називають, звернення до публічної влади, трактується як форма реалізації участі громадян у справах суспільства та держави, вплив окремих осіб чи колективів на процес прийняття політичних і правових рішень. При цьому слід зазначити, що в окремих державах смисл та цільова спрямованість понять «петиція» та «звернення» не співпадають. Наприклад, у Франції, петицію-скаргу має право подати будь-який індивід, тоді як право на звернення до публічної влади з будь-якими позитивними пропозиціями надається лише громадянам держави. По-іншому це питання регулюється в Німеччині, де право на петицію віднесене до фундаментальних

прав, і тому його носієм може бути «кожний», тобто не лише громадянин держави, але й іноземці, апатриди, а також німецькі юридичні особи, об'єднання осіб приватного права та інші. При цьому людина може заявляти не тільки особисті вимоги, вона може виступати на захист загальних інтересів. Як показують дослідження практики багатьох держав, це право відіграє або потенційно може відігравати важливу роль у процесі політичного волеутворення громадян, виступаючи як пряме волевиявлення індивідів або їх об'єднань, що сприяє формуванню їхньої суспільної правосвідомості, а зрештою – процесу дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина [64, с. 436, 439].

Як зазначає Л. Липачова, аналіз цього питання дозволяє зробити висновок про те, що, з одного боку, законодавець в Україні взагалі уникає використання такого юридичного терміна, як «петиція», а з іншого – компенсує його відсутність терміном «звернення», використовуючи останній стосовно права на подання скарг кожним в Україні до міжнародних судових установ за захистом своїх порушених прав [65, с. 11].

Отже, новим у вітчизняному законодавстві є те, що з прийняттям Конституції України як незалежної держави, в ній передбачене право кожного, хто знаходиться під юрисдикцією держави, після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх порушених прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Зазначене положення зафіксовано у ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та відтворене в Основному Законі нашої держави. Дотримання зазначеної вимоги є визначальною умовою прийняття заяви (скарги) від громадян України до розгляду її Європейським судом з прав людини. З цього питання Європейський суд з прав людини в одному із своїх перших рішень зазначив, що система захисту прав людини, яка передбачена Конвенцією за своєю природою є субсидіарною, тобто допоміжною, і за встановленим нею процесуальним правилом особа може подати скаргу до Ради

Європи лише після того, як використає усі доступні внутрішньодержавні засоби юридичного захисту. Отже, захист прав і свобод людини і громадянина повинен бути забезпечений національними інституціями державної влади, і в першу чергу – національними судами, які зобов'язані визнавати принципи і норми Конвенції та протоколів до неї як пріоритетні основи своєї діяльності [65, с. 12].

Аналізуючи наукові джерела вітчизняних і зарубіжних авторів, які у своїх працях тією чи іншою мірою торкаються питань Конвенції, слід зазначити, що коли науковці здійснюють переклад Конвенції, коментують чи тлумачать її та протоколи до неї [66], то вони по-різному вживають окремі її поняття, зокрема це торкається і такого поняття, як звернення особи до Європейського суду з прав людини за захистом порушених її прав та свобод.

Автори наукової праці «Приватне життя і поліція», друкуючи редакцію Конвенції захисту прав людини і основоположних свобод, зазначають, що у ст. 25 йдеться про умови прийняття «скарги» Європейським судом з прав людини [67, с. 615]. У своїй праці «Звернення до Європейського суду з прав людини» М. Буроменський використовує термін «Подання скарги до Європейського суду з прав людини» [68, с. 21]. У роботі «Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод» із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11, зазначається, що в ст. 34 закріплено термін «Індивідуальні заяви», що подаються суб'єктами звернення до Європейського суду з прав людини [69, с. 15]. У тексті, що є «офіційним перекладом» Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, із поправками, змінами, внесеними до неї згідно з положеннями Протоколу № 11, який здійснено спільно Міністерством закордонних справ України та Українською Правничою Фундацією і затверджений Міністерством закордонних справ України, Міністерством юстиції України та Українською Комісією з питань правничої термінології, ст. 34 вказаної Конвенції, з урахуванням поправок, внесених Протоколом № 11, озаглавлена як «індивідуальні заяви» [70, с. 26].

В. Карташкін у своїй праці «Як подати скаргу до Європейського суду з прав людини»: коментар правил звернення до органів Ради Європи за захистом прав людини, посилаючись на Протокол № 11 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який вніс структурні зміни до побудованого на його основі контрольного механізму у ст. 34, говорить про право звернення кожного до Європейського суду з прав людини і перекладає цей термін як «індивідуальні петиції» [71, с. 73].

Дона Гом'єн, Девід Харіс, Пео Зваак у праці «Європейська Конвенція про права людини та Європейська Соціальна Хартія: право і практика» використовують при перекладі ст. 25 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод термін «індивідуальні скарги». Водночас у коментарі до цієї статті зазначені вчені використовують термін «індивідуальні петиції» [72, с. 56–57].

Автори збірки документів «Міжнародні акти з прав людини» за редакцією П. Карташкіна, О. Лукашової при перекладі тексту Протоколу № 11 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод зазначають, що при реорганізації контрольного механізму, побудованого згідно з Конвенцією, ст. 34 озаглавлюють як «індивідуальні скарги» [73, с. 564].

Аналізуючи думки науковців з цього питання, слід підтримати авторів, які звертають увагу на той факт, що до Європейського суду з прав людини фізичні особи повинні звертатися лише з проханням про захист порушених прав, що передбачені в Конвенції, тобто зі скаргою на неправомірні рішення, дії чи бездіяльність держави в особі її державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб щодо відновлення порушених прав чи свобод, які зафіксовані в Конвенції та протоколах до неї [74, с. 19].

Конституція України закріплює, що основним обов'язком держави є забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, тому в процесі розвитку нашого суспільства на засадах демократизації держава прагне істотно покращити охорону та захист прав і свобод людини і громадян, які часто

порушуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, посадовими і службовими особами.

Аналіз думок науковців свідчить, і практика це підтверджує, що Закон України «Про звернення громадян» надає змогу направляти звернення громадян до різних інстанцій, але, на жаль, не створює ефективного механізму їхнього розгляду та прийняття за ними відповідно задовольняючих особистість рішень. У зазначеному законі не збалансовані обов'язки громадян з повноваженнями органів державної влади, органами місцевого самоврядування, посадовими і службовими особами, тобто в законодавстві відсутні правові приписи, які б гарантували порядок всебічного розгляду справи. На нашу думку, зазначений закон надає змогу державним службовцям розглядати скарги громадян на власний розсуд, а не на основі чітко визначеної правової процедури, а законодавчий акт, який був прийнятий майже двадцяти років тому назад, не передбачив детально урегульованих процедур реалізації прав громадян.

Щодо регламентування процедур реалізації права громадян на звернення в поточному законодавстві, на думку науковців, бракує повноти, послідовності та відкритості. Так, процесуальний порядок розгляду заяв (скарг) громадян та прийняття за ними рішень повинен включати такі процедури, зокрема це: а) порядок подання людиною і громадянином заяви (скарги) і прийняття її до розгляду повинно вчинятись відповідним уповноваженим суб'єктом; б) порядок порушення справи і проведення розслідування повинен бути чітко регламентований; в) повинен бути чітко урегульований порядок розгляду справи, включаючи слухання сторін, ознайомлення з документами, дослідження фактичних обставин справи і проведення відкритих слухань; г) прийняте рішення повинно бути чітко обґрунтованим з правових позицій та вмотивованим; д) порядок виконання рішення повинен бути незаперечним і зобов'язальним для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, юридичних осіб приватного права громадських формувань окремих громадян. Зазначені процедури повинні знайти своє унормування в

«Адміністративно-процедурному кодексі України», проекти якого розроблені і знаходяться на опрацюванні у комітетах Верховної Ради України [75, с. 90–115].

В адміністративних процедурах необхідно детально відобразити принцип безпосередньої участі громадянина у розгляді його справи, причому слід визначити вид справ, які розглядаються тільки в присутності заявника.

Як зазначають науковці, до таких справ перш за все треба віднести справи, які мають суттєве значення для громадянина. Йдеться про два види справ. Перший вид – це справи, пов’язані з наданням певних благ для громадян, наприклад, отримання ліцензій, звільнень з роботи, пенсійного забезпечення тощо, другий вид – це справи, пов’язані з впровадженням певних заходів обмеження стосовно конкретних суб’єктивних прав громадян у сфері свободовиявлення або власності [74, с. 22].

Як нами вже зазначалося, звернення у формі скарги за своєю суттю відрізняється від пропозиції та заяви тим, що особа, яка звертається до компетентних органів держави, незгодна з тим рішенням, яке було раніше прийнято стосовно неї у зв’язку з порушенням її прав і свобод, передбачених Конвенцією та протоколами до неї. Коли йдеться про звернення кожного за захистом своїх прав до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних міжнародних організацій, учасниками або членами яких є Україна, слід мати на увазі, що таке право виникає у кожного не автоматично, а з дотриманням відповідних умов, які передбачені національним законодавством та міжнародними документами.

Суть умови щодо положення, яке розглядається, полягає в тому, що громадянин України чи особа, яка на законних підставах перебуває на території України, має право звертатися із заявою про захист порушеного права, що передбачене відповідними міжнародно-правовими документами, які регламентують захист прав людини та основоположних свобод на рівні міжнародного права. Причому особа може звертатись із заявою (скаргою) за захистом свого права лише в разі його порушення, яке мало місце на рівні

національного юрисдикційного процесу, беручи участь в якому, людина чи громадянин не отримала бажаного задоволення свого права.

Якщо говорити про звернення вищезазначених суб'єктів права до Європейського суду з прав людини, то слід мати на увазі, що Конвенція у ст. 34 закріплює звернення особи до Європейського суду з прав людини у формі заяви, а не у формі скарги.

Враховуючи вищевикладене та виходячи із положень ст. 34 Конвенції та протоколів до неї на рівні зазначеного міжнародного акта, слід вести мову про індивідуальні заяви, а на рівні національного законодавства слід говорити про індивідуальну скаргу. Ця теза обґрунтовується тим, що особа, звертаючись до Європейського суду з прав людини за захистом її порушених прав, що вчинені відповідними державними національними інституціями, оскаржує рішення, дії або бездіяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Тобто особа, що знаходиться під юрисдикцією держави Україна, звертається до Європейського суду з прав людини за захистом її порушених прав, що вчинені відповідними державними національними інституціями, у формі заяви. Водночас за своєю природною сутністю та відповідно до національного законодавства це – публічно-правова скарга на рішення, дії або бездіяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ. Тобто, по суті, це адміністративний позов [76] по-перше; по-друге, дія ст. 55 Конституції України розповсюджується щодо звернення до Європейського суду з прав людини лише на ті правовідносини, які виникли після вступу в дію закону про ратифікацію Конвенції та протоколів до неї [1; 31]; по-третє, реалізація права на звернення кожного до ЄСПЛ можлива лише в тому випадку, якщо не перевищений шестимісячний термін, який бере відлік з часу прийняття рішення на

національному рівні, що забезпечує повним обсягом використання національних засобів юридичного захисту.

Стосовно цієї умови слід зауважити, що кожна держава, яка ратифікувала Конвенцію та протоколи до неї, має свої особливості та критерії щодо вичерпання внутрішньодержавних засобів юридичного захисту. Не є винятком з цього правила і наша держава, у якої в законодавстві чітко визначений критерій, що собою являє використання всіх національних засобів юридичного захисту прав особи в Україні.

Суб'єктами звернення зі скаргою за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини, згідно з положеннями Конвенції, по-перше, може бути будь-яка держава-учасниця Конвенції, яка, відповідно до ст. 33, має право «передати на розгляд до Суду питання про будь-яке порушення Конвенції чи протоколів до неї іншою державою-учасницею; по-друге, заяву(скаргу) може прийняти Суд від будь-якої особи, неурядової організації чи групи осіб, які вважають себе постраждалими від порушення однією з держав-членів Конвенції тих прав, які передбачені в Конвенції чи в протоколах до неї, тобто такими суб'єктами звернення можуть бути: одна особа (індивідуальний суб'єкт), дві і більше осіб (колективний суб'єкт) чи неурядова організація, яка має статус юридичної особи» [154].

Таким чином, реалізація права на звернення кожного за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини можлива лише за дотримання таких умов:

- має місце порушення прав чи свобод людини, які передбачені Конвенцією, а також протоколами до неї;

- особа офіційно зверталась до відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, інших суб'єктів, які здійснюють владні управлінські функції на основі законодавства, зокрема і під час виконання делегованих повноважень національної держави за захистом своїх

прав і свобод, та використала при цьому всі національні засоби юридичного захисту, але не досягла своєї мети;

– предметом заяви(скарги) є правовідносини між особою і державою, які виникли після того, як Україна ратифікувала на рівні закону Конвенцію та протоколи до неї;

– заявником (скаржником) може бути особа (фізична), група осіб (дві і більше), неурядова організація(юридична особа), інша держава-підписант Конвенції;

– право на звернення до ЄСПЛ заявник(скаржник) має реалізувати протягом шести місяців з дати прийняття остаточного рішення у справі на національному рівні [78; 79; 80].

Формування поняття сутності законодавчого права людини і громадянина на звернення до Європейського суду з прав людини слід зазначити, що воно передбачає вирішення двох кардинальних питань, зокрема:

1) який реальний суспільно-правовий феномен, яка «субстанція» стоїть за вказаним поняттям, відображається ним;

2) яке об'єктивне призначення цього феномена, чим він викликаний до життя [65, с. 19–20;].

Право на звернення до Європейського суду з прав людини реалізується лише шляхом активних дій. Суб'єкти, чії права порушені, направляють належним чином оформлену скаргу (заяву) [31] до Європейського суду з прав людини. Право звернення до Європейського суду з прав людини має лише приватний характер, оскільки аксіомою є той факт, що держава в цьому випадку є потенційний відповідач у цій авторитетній міжнародній інстанції, а держава не зацікавлена бути відповідачем, хоча й зобов'язана гарантувати право особи на звернення до Європейського суду з прав людини за захистом порушених стосовно неї її прав, свобод у силу реалізації нею міжнародних зобов'язань.

Про застосування терміна заяви (скарги) щодо звернення до Європейського суду з прав людини слід зазначити, що його необхідно внести в поточне

законодавство. Цей термін відповідає національному законодавству [80] і міжнародно-правовому акту [31].

На підставі викладеного, з врахуванням думок науковців з цього питання, можна дати таке визначення поняттю «право особи на звернення до Європейського суду з прав людини»: це передбачена і гарантована державою можливість для будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, зафіксована в правових приписах Конституції та законах України, а також у положеннях міжнародних договорів України, які в установленому порядку ратифіковані і стали частиною національного законодавства, пов'язана із здійсненням активних дій, формою вираження яких є заява (скарга), викликана неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю посадових чи службових осіб державних органів, органів місцевого самоврядування, що подається у чітко визначений термін до Європейського суду з прав людини за умови вичерпання всіх юридичних засобів захисту на національному рівні порушених прав, свобод людини й громадянина і невдоволення рішенням відповідного державно-владного суб'єкта стосовно захисту або відновлення порушених прав чи свобод людини, передбачених Конвенцією про захист прав і основоположних свобод та протоколах до неї в Україні.

Надавши визначення поняття права кожного на звернення шляхом подання заяви (скарги) за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини, слід зазначити, що само по собі визначення поняття на звернення за захистом своїх прав і свобод до ЄСПЛ усе ж не надає всебічного уявлення про зазначене правове явище, оскільки не розкриває його об'ємної суті.

З'ясовуючи поняття категорії «зміст», слід зазначити, що у філософії під змістом розуміють сукупність елементів, сторін, зв'язків, відносин, процесів, які утворюють певний предмет або явище з усіма його властивостями, суперечностями, тенденціями, рухом і розвитком, мінливістю, взаємопереходами тощо [81, с. 265].

Зміст, як правило, пов'язується при розгляді у безпосередньому зв'язку із сутністю. Під сутністю розуміють сукупність найбільш фундаментальних сталих і необхідних внутрішніх зв'язків явища. Сутність як філософська категорія відображає загальні необхідні сторони всіх об'єктів і процесів у світі.

Сутність – це сукупність глибоких зв'язків, відносин і внутрішніх законів, характеризуючи основні риси і тенденції розвитку матеріальної системи. Сутність виступає як внутрішня єдність предмета, скрита від безпосереднього сприйняття, тому сутність виявляється і пізнається лише шляхом логіко-теоретичного аналізу, шляхом абстракції [82, с. 469].

Щодо питання про зміст і сутність права на звернення до Європейського суду з прав людини, Л. Липачова зазначає, що вони не співпадають. Сутність – це ядро змісту, більш стале і більш концентроване утворення, при цьому як зміст, так і сутність не є незмінними. Вона звертає увагу, що зазначене стосується і суб'єктивного права, яке можна пояснити лише із загальнофілософських і загальнотеоретичних позицій. Суб'єктивне право проявляється через те, що воно відображає волю суб'єкта права, але при цьому воля останнього узгоджується з волею домінуючої частини населення країни, яка фактично виражає сутність позитивного права держави. Тобто стосовно цього питання йдеться про синтез волі суб'єкта права особи та державної волі. Тут слід зауважити, що подібне положення не розповсюджується на природні права людини, які є результатом волі Творця, а отже, вони є непорушними для будь-якого суб'єкта правовідносин, зокрема й держави. Тому зміст являє собою ті конкретні юридичні можливості, правомочності, які надаються та гарантуються суб'єкту правовідносин [74, с. 26–27].

Досліджуючи позицію науковців з цього питання, слід зазначити, що категорія «можливість» використовується для характеристики суб'єктивного права. У сенсі, що розглядається, його треба розуміти не як філософську категорію, тобто форму відбиття закономірних тенденцій розвитку дійсності, і не як об'єктивну здійсненність тих чи інших вчинків, а як їхню «дозволеність»,

«допустимість» з боку держави, тому можливе означає: дозволено, санкціоновано і навіть гарантовано. Стосовно об'єктивної виконуваності дій слід зазначити, що правові приписи закріплюють лише практично здійсненні можливості. Реально нездійсненну можливість не має сенсу закріплювати в правовому приписі. Якщо юридична норма вимагає або дозволяє об'єктивно неможливе, то вона позбавляється своєї реальної регулюючої сили [83, с. 107; 84, с. 45; 65, с. 26–28].

Екстраполюючи структурні елементи змісту суб'єктивного права на право на звернення до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб та конституційного права на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членами або учасниками яких є Україна, зокрема і до Європейського суду з прав людини, слід брати не чотиричленну, як зазначають науковці, а п'ятичленну структуру змісту зазначеного суб'єктивного права. Додатковим структурним елементом, на думку Л. Липачової, є можливість використання у разі необхідності механізму міжнародного захисту конвенційних прав і свобод, тобто до таких можливостей, як: а) можливість певної поведінки самого уповноваженого; б) можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної особи; в) можливість застосування у разі необхідності механізму державного примусу; г) можливість користування тим чи іншим соціальним благом, які вказується у науковій літературі, з цією тезою ми погоджуємось.

1.2. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини та форми їх реалізації в Україні.

Еволюційні процеси, що проходять у сферах соціально-економічних та суспільно-політичних відносин на сучасному етапі розвитку людської цивілізації, перебувають у тісному взаємозв'язку із процесами глобалізаційного

характеру, які вимагають нового підходу до розуміння сутності механізмів та інструментаріїв управління суспільством, державою. Це напряду і безпосередньо торкається правової складової регулювання суспільних відносин. Правові системи держав романо-германської (континентальної) сім'ї, з одного боку, та англосаксонської сім'ї – за іншої, починають втрачати чітко окреслені межі своєї самобутності. У зв'язку з цим насамперед йдеться про базові підвалини, на яких функціонують зазначені правові системи як нормативно-правовий акт чи прецедент, які, у свою чергу, є необхідним складовим елементом еволюційного розвитку правової системи тієї чи іншої держави загалом.

Використання прецеденту як «джерела» права в англосаксонській правовій системі дозволяє більш оперативно реагувати на зміни в соціально-політичних відносинах сучасності як в кожній державі, так і на міжнародній арені і робить його в деяких випадках більш ефективним регулятором суспільних відносин, ніж традиційні базисні підвалини, що характерні для континентальної правової – це нормативно-правові акти.

Як показують дослідження, зазначена проблема не оминула і Україну. При реформуванні національної правової шляхом виходу із канонів пострадянської правової системи виникають питання, пов'язані з необхідністю приведенням вітчизняного законодавства у відповідність до стандартів, які сповідує європейська система права та міжнародна спільнота. Особливо дієвими в цьому напрямі державної діяльності є вивчення надбань європейського досвіду формування правової системи шляхом їх імплементації у національне правове поле. Одним із таких питань, яке досліджуються сьогодні юридичною наукою в Україні, є питання, пов'язані з джерелами і формою національного права.

Проблема визначення джерела права у правовій системі України набула свого підвищеного значення й актуальності у зв'язку з ратифікацією Україною Конвенції та протоколів до неї [66] і набуття Конвенцією чинності для України 11 вересня 1997 року.

Відповідно до положень ст. 45 Конвенції та внесеними до неї змінами, зокрема Протоколом № 11, питання тлумачення положень Конвенції і протоколів до неї та застосування її положень віднесено до компетенції Європейського суду з прав людини [31]. У зв'язку з цим виникає питання, що собою являють правові приписи Конвенції, протоколів до неї, рішень Європейського суду з прав людини, Регламенту Європейського суду з прав людини, резолюцій та рекомендації Комітету міністрів Ради Європи для національного законодавства [79].

Згідно з положеннями, що закріплені у ст. 9 Конституції України [1] та Закону України «Про міжнародні договори України [25], чинні міжнародні договори, згода на обов'язкову дію яких на території України надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Отже, враховуючи положення Основного Закону нашої держави стосовно цього питання, слід зазначити, що Конвенція та протоколи до неї після ратифікації стала складовою національного законодавства як «джерело права», але вже не тільки європейської правової системи, а і для національної правової системи. Тому положення Конвенції та протоколів до неї повинні повним обсягом застосовуватися правоохоронними органами як нормативно-правовий акт внутрішнього законодавства.

Водночас стосовно того, що являють собою рішення Європейського суду з прав людини для правозастосовної практики України, то у науковців щодо їхнього застосування немає єдиної точки зору. Ця проблема в наукових дослідженнях сприймається неоднозначно і є дискусійною. У прийнятому 23 лютого 2006 року Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у ст. 17 передбачено, що національні суди застосовують при розгляді справ у судах Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як «джерело права» [79]. Цей правовий припис є певною новелою в національному законодавстві, оскільки встановлює, що поряд з правовими приписами, що зазначені в самій Конвенції і

протоколах до неї і які національні суди при розгляді справ повинні у своїй практиці використовувати як «джерело права», хоч це досі ще робиться в нашій державі досить рідко, закріплено також положення про те, що і рішення Європейського суду з прав людини за тією чи іншою конкретною справою, яка розглянута зазначеним Судом, є теж «джерелом права» для українського правозастосовника. Однак тут слід враховувати положення про те, що правова система, яку сповідує наша держава, передбачає, що при прийнятті юридично значимого рішення чи дійства судом (суддею) при їх обґрунтуванні слід обов'язково вказати на «джерело права», а це завжди повинен бути на той час діючий нормативно-правовий акт. Отже, як нами вже зазначалось, Конвенція і протоколи до неї є нормативно-правовими актами національного законодавства, а звідси і джерелами національного права, це незаперечний факт, і тому, згідно з положенням, закріпленим у ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [79]. Отже, на момент ратифікації Верховною Радою України таким міжнародно-правовим договором була Конвенція та протоколи до неї, яка після здійснення зазначеної законодавчої процедури стала частиною національного законодавства.

Другий аспект, що торкається правового припису, який закріплений у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», пов'язаний з тим, що при розгляді справ у національних судах практику напруцювання Європейського суду з прав людини, тобто його рішення за конкретною справою слід також застосовувати, згідно з волею нашого законодавця, як «джерело права» [79] і враховувати при прийнятті рішень у рамках здійснення правосуддя в національних судах.

Аналізуючи положення зазначеного закону, слід поставити питання, а чи вводиться його положеннями в національне законодавство таке поняття, як «право прецеденту»? Як показують результати наукових досліджень за

питаннями використання у національній системі права напрацювань Європейського суду з прав людини, воно є дискусійним серед науковців. Свої думки з цього питання висловили С. Алексєєв, В. Ведяхін, А. Венгер, І. Зенін, В. Казімірчук, В. Кочлов, М. Козюбра, Г. Куц, В. Лазарєв, О. Мальк, О. Онуфрієнко, В. Паліюк, П. Рабінович, І. Самощенко, В. Сапун, Л. Спірідонов, В. Сирих, Ф. Фаткуллін, С. Шевчук та інші. Неоднозначна думка з цього питання і серед практиків, про що відмічають у своїх наукових працях Л. Дешко, О. Боднар [85, с. 76–77]. Про дискусію з цього питання йдеться і в інших наукових дослідженнях [86, с. 201–211, 262–288; 7–8; 131–134].

Відсутність однозначного підходу до цієї проблеми призводить до значних розбіжностей стосовно практики застосування рішень Європейського суду з прав людини [87, с. 41]. Науковці зазначають, що національні суди повинні застосовувати Конвенцію у разі невідповідності національного законодавства її положенням [88, с. 38–39]. Однак одразу постає питання, на якій підставі національні суди мають право вирішувати такі ситуації, якщо, згідно зі ст. 32 Конвенції, тлумачення цього документа належить до компетенції Європейського суду з прав людини, а згідно зі ст. 147 Конституції України питаннями тлумачення законів України віднесено до виняткової компетенції тільки Конституційного Суду України [1].

Саме під цим кутом зору, на нашу думку, дослідження правової природи рішень Європейського суду з прав людини є актуальним, доцільним та необхідним.

Розглядаючи статті Конвенції, слід відмітити, що їх положення містять багато оціночних понять, які носять абстрактний характер. На перший погляд, авторам тексту Конвенції найпростіше було б викласти вичерпний перелік прав і свобод та форм їх реалізації, визначивши таким чином чіткі рамки застосування. Але тоді, як відмічає Ю. Зайцева, такий «арифметизований» шлях зумовив би до порушення одного з визначальних принципів, що лежать в основі верховенства права, а саме – принципу невичерпності прав людини й основоположних свобод,

а це призвело б до виведення за межі конвенційного правового захисту цілого ряду прав, свобод та форм їх реалізації, а отже, і форм, порушення яких прямо не передбачено у тексті Конвенції [89, с. 13]. У зв'язку з цим зміст правових приписів Конвенції та протоколів до неї, а отже, і розуміння закріплених ними прав людини та основоположних свобод, з'ясовується лише через їхнє тлумачення.

Серед науковців, які досліджують ознаки, особливості і значимість рішень ЄСПЛ, існують різні погляди на правову природу цих рішень. На поверхні дискусії з цього питання лежить завдання знайти відповідь, чи є все-таки рішення Європейського суду з прав людини джерелом права України? Чи ні? Як зазначає з цього питання Є. Шишкіна, пошук відповіді на нього може бути здійснено шляхом аналізу будь-якого з видів у сталій класифікації: «звичай», «прецедент», «правовий припис». Оскільки прецедент породжується сутнісною характеристикою здебільшого із судових рішень, то зрозуміло, що відповідь на запитання, чи є рішення ЄСПЛ джерелом права, слід шукати лише у відповіді – чи є таке рішення прецедентом [90, с. 102].

Окремі національні науковці підкреслюють, що британські вчені розглядають правову природу рішень суду переважно через призму судового прецеденту в притаманному їм розумінні, водночас французькі дослідники Жан-П'єр Марено, Жан-Франсуа Ренусі, Фредерік Сюдр, Жерар Коен-Джонатан та російські вчені М. Ентін, С. Горшкова, В. Туманов сприймають рішення суду через призму доктринального погляду на судову практику, що історично склався у країнах континентальної Європи, де судова практика не є джерелом права. Аналогічної точки зору дотримуються і національні науковці, зокрема К. Андріанов, Ю. Зайцев, І. Куц, І. Ліщина, В. Павлюк, П. Рабінович, Н. Раданович, О. Толочко. На їхнє переконання, Конвенція у свої засадничих положеннях не передбачає юридичних підстав для надання рішенням ЄСПЛ статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини. Але такої точки зору дотримуються не всі українські науковці, як відмічають, зокрема В. Паліюка, С. Шевчука та ряд

інших вважають, що рішення Європейського суду з прав людини за своєю суттю є прецедентними [85, с. 77–78].

Доречно відмітити, що в Європі у більшості держав існує континентальна система права, звідси питання застосування рішень Європейського суду з прав людини вирішується таким чином, що його практика є своєрідним тлумаченням положень правових приписів Конвенції та протоколів до неї, що полегшує безпосереднє їхнє застосування. Таким чином, рішення ЄСПЛ офіційно не вважаються прецедентами, але є єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції і протоколів до неї.

Слушно, на наш думку, з цього питання висловився професор Л. Тимченко, який зазначив, що формулювання ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» щодо використання практики ЄСПЛ як «джерела права» не зовсім коректне, оскільки дослідження цього питання надає підстави стверджувати, що зазначений Суд творить право, це не відповідає дійсності. Мабуть, було б доцільніше застосувати формулу, «...що рішення Європейського суду з прав людини є «джерелом тлумачення права» [91, с. 33].

Стосовно цього питання П. Волосюк вважає, що Європейський суд з прав людини, здійснюючи офіційне тлумачення норм Конвенції та протоколів до неї, створює особливі правові приписи – правові приписи тлумачного характеру, що мають обов'язковий характер для національного правозастосування [92].

Ю. Зайцевим щодо цього питання зазначається, що текст Конвенції в силу надзвичайно узагальнених формулювань не може бути самодостатнім інструментом правозастосування, а тому потребує тлумачення через практику Європейського суду з прав людини [93, с. 9], а на думку Б. Зимненко, в результаті тлумачення ЄСПЛ Конвенції і протоколів до неї утворюються правові позиції, які слід вважати як прецеденти тлумачення, тобто формою існування яких є рішення і постанови Суду. Зазначені позиції не містять будь-яких правових норм, з чого вчений робить висновок про відсутність підстав для

існування прецедентного права, створюваного Європейським судом з прав людини [94, с. 81].

На переконання О. Климович, рішення ЄСПЛ за своєю юридичною природою є офіційним тлумаченням щодо певної справи, і у зв'язку з цим саме роз'яснення Конвенції, здійснене Судом у мотивувальній частині рішення з конкретних справ, стає джерелом її права. Він вважає, що таке розуміння ситуації є недостатньо коректним, адже зараз Конвенція є джерелом права, а рішення Суду можна назвати джерелом її тлумачення [95, с. 38].

Аналізуючи за змістом положення п. 1 ст. 32, стст. 33, 34; п. 1 ст. 46 і ст. 47 Конвенції слід зазначити, що юрисдикція Європейського суду з прав людини охоплює всі питання, які стосуються тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Із зазначеного випливає, що у ЄСПЛ немає повноваження «породжувати» нові норми права, до чого спрямовує англійська доктрина прецеденту, а він має право лише застосовувати і тлумачити вже існуючі правові норми і не більше того. Отже, рішення Європейського суду з прав людини є актами не новоправостворюючого характеру. Здійснюючи тлумачення норми Конвенції і протоколів до неї ЄСПЛ, розкриваємо їх положення та закладений у них дух права, причому розкриваємо їх суть не з позиції позитивістського права, а з позиції верховенства права, там, де поряд з таким «елементом», як правовий припис, є і такий «елемент», як принцип верховенства природних прав людини. На думку науковців, такий підхід надає підстави для висновку, що особливий статус, який має Європейського суду з прав людини, випливає саме з можливості ухвалити надзвичайне за роллю і вагомістю рішення. Ознаки такої сили рішень визначають їхню природу.

Досліджуючи це питання, слід також врахувати, що після прийняття Конвенції Європейська спільнота прийняла, у різні часи після вступу у дію цієї Конвенції, ряд протоколів до неї, зокрема, і таких, які доповнили її редакцію іншими не включеними до цього в неї правами. Таким європейським регіональним міжнародно-правовим документом є, наприклад, Протокол № 1 до

Конвенції [96, с. 4], а також Протокол № 4 до Конвенції, який гарантує деякі права і свободи, що не передбачені у Конвенції та у Першому протоколі до неї [97, с. 626], та Протокол № 7 до Конвенції [97, с. 630]. Цими протоколами Конвенція була доповнена окремими правами, що не увійшли до її редакції при її підписанні. Таким чином, якби Європейська спільнота наділяла Суд нормотворчими повноваженнями, то вона б не приймала після прийняття Конвенції протоколи до неї, які у своїх редакціях містять окремі права людини, що не увійшли в попередню редакцію Конвенції.

Захист прав, свобод та законних інтересів особи набувають значної актуалізації зі сприйняттям та визнанням державою судових рішень міжнародних інстанцій, уповноважених розглядати спори, що витікають із порушення міжнародних договорів та конвенцій, що декларують права і свободи людини і громадянина як на національному, так і на міждержавному рівнях [98].

Приєднуючись та ратифікуючи міжнародно-правові угоди з прав людини, держава бере на себе обов'язок їх дотримуватись та зобов'язується виконувати рішення міжнародних судових установ, що виносять рішення щодо захисту порушених передбачених у Конвенції та протоколах до неї прав і свобод людини публічними національними державними інституціями.

З цього питання зазначаємо, що однією із дієвих міжнародних регіональних судових установ щодо захисту прав і свобод людини на теренах України є Європейський суд з прав людини як незалежний наднаціональний орган правосуддя, який на Європейському рівні здійснює захист прав і основоположних свобод людини на територіях держав-підписантів Конвенції та протоколів до неї. Забезпечення дотримання цими державами прав і свобод, передбачених Конвенцією та протоколами до неї, здійснюється шляхом розгляду заяв (скарг), надісланих суб'єктами звернення до ЄСПЛ, згідно з Регламентом Європейського суду з прав людини, а також шляхом направлення для виконання рішень ЄСПЛ державам відповідача. Отже, Європейський суд шляхом розгляду і вирішення конкретних справ та прийняття за ними, відповідно до його

повноважень, на підставі заяв (скарг), поданих фізичною особою, неурядовою організацією або групою приватних осіб, приймає рішення, які є обов'язкові для держав-підписантів Конвенції і протоколів до неї.

Найсуттєвіше значення під час безпосереднього застосування положень Конвенції і протоколів до неї має створений Європейським судом певний правовий стан, який вказує на порушення прав чи свободи людини, передбачених у Конвенції та протоколах до неї, і таким чином, Суд визначає їхню юридичну природу.

Саме зазначені підходи забезпечують безпосередню дію правових приписів Конвенції і протоколів до неї шляхом суддівського формулювання певних юридичних конструкцій, відповідно до яких Європейським судом вирішуються справи, що наповнюють права і свободи людини морально-етичною та гуманістичною сутністю. Узагальнення практичного досвіду Європейського суду з прав людини в Україні і в інших державах-підписантах Конвенції і протоколів до неї – це є використання судових рішень у справах щодо захисту прав людини і свобод та запровадження у суспільно-державне життя загальноправових принципів, стандартів, міжнародних звичаїв, а також наукової доктрини стосовно дотримання прав і свобод людини. Як зазначено, наприклад, у пункті (d) частини першої ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, Європейський суд з прав людини повинен застосовувати судові рішення ЄСПЛ та роботи найкваліфікованіших науковців різних націй як додатковий засіб для визначення принципу, згідно з яким має бути вирішена справа (rules of law) [99].

Україна, ратифікувавши Конвенцію та протоколи до неї, започаткувала процес зміни панівної позитивістської парадигми права, що спричинило виникнення у правовій теорії та правозастосуванні необхідного для подальшого розвитку плюралізму. Ні в кого не викликає сумнівів щодо юридичної своєрідності Конвенції і протоколів до неї, оскільки держави, які підписали їх, не розглядають Конвенцію і протоколи до неї лише як тексти, що містять тільки правові приписи стосовно прав людини. Така досить спрощена думка набула

поширення тільки на теренах країн пострадянської доби, де протягом історії функціонування правової системи сповідувався «позитивістсько-командний» підхід на право загалом і на права людини зокрема.

Сучасне правове поле України не визначає ні механізмів, ні процедур використання прецедентів як джерела права й особливо коригування згідно із судовою практикою процесів правотворення та правозастосування. Так, коли йдеться про застосування законодавства, то звертають увагу на рішення органів судової влади. Вищі суди України, узагальнюючи судову практику, видають певні узагальнюючі акти, які в подальшому використовуються суддями всіх нижчих судових інстанцій, однак законодавство України однозначно встановлює, що судді при розгляді справ мають керуватися лише законодавством України, а також тими міжнародними нормативно-правовими актами, які були в належний спосіб легалізовані Верховною Радою України (пройшли процедуру ратифікації). Отже, за таких обставин Конвенція та протоколи до неї можуть бути використані українськими національними судами як «джерелами права». Суди також можуть застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини (ст. 17 закону). Водночас слід акцентувати увагу на тому, що рішення Європейського суду з прав людини не проходять таку легалізацію, як Конвенція чи протоколи до неї, тому тут є питання.

Сутність правової природи рішень Європейського суду з прав людини як джерела для української національної правової системи права є предметом довготермінової дискусії, яка, як зазначається науковцями, є і досі незавершеною. Причому зазначається, що ця суперечка лежить не тільки в площині загальнотеоретичних досліджень, а її полеміка торкається і чисто практичних питань [100, с. 120].

Саме тому для пошуку ефективного механізму застосування рішень Європейського суду з прав людини у правозастосовній практиці в Україні як джерела права слід, на нашу думку, по полемізувати стосовно підходу до

визначення природи та функцій рішень ЄСПЛ у нині діючій правовій системі України, що надасть змогу зрозуміти їхню правову конструкцію.

Як нами уже підкреслювалось, природа рішень Європейського суду з прав людини оцінюється в українській доктринальній думці неоднозначно, зокрема, з одного боку її вважають прецедентною, з іншого – тлумачною, крім того, її можна розглядати і як правозастосовною.

Стосовно цієї проблеми окремими науковцями рішення Європейського суду з прав людини розглядається з позиції юридичних актів, що мають подвійну юридичну природу, зокрема, в них проявляється як правозастосовна, так і правоінтерпретаційна юридична спроможність. Причому одні науковці акцентують увагу на характеристиці таких рішень, як акти, що віддзеркалюють їх правотлумачний характер [101, с. 141], тоді як інші зосереджуються на їхній правозастосовній природі [102, с. 135–136; 103, с. 134–140].

З погляду загальної теорії права, рішення суду взагалі є правозастосовними актами, однак вони є такими, які поєднують у собі й певні властивості правоінтерпретаційних приписів. Це пов'язано з тим, що у процесі правозастосовної діяльності, охоплюється ряд стадій, включаючи при цьому і таку стадію, як тлумачення тексту нормативно-правового припису. У процесі цієї стадії здійснюється роз'яснення відповідних правових приписів Конвенції та протоколів з приводу їх застосування до конкретної життєвої ситуації. Коли ж акт застосування отримує письмову юридичну форму вираження, то у ньому нерідко формалізуються і правила розуміння змісту відповідного правового припису, що зафіксований у Конвенції чи протоколі до неї, тобто з'являються правила-роз'яснення ЄСПЛ, які набувають юридичної сили акта застосування цієї норми. При цьому навряд чи можна стверджувати, що якийсь аспект подвійного статусу рішень Європейського суду з прав людини є домінуючим, оскільки ст. 32 Конвенції встановлює поширення юрисдикції Суду на всі питання тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї. Проте на практиці повноваження ЄСПЛ щодо тлумачення Конвенції і протоколів до неї

набувають більшої ваги з точки зору його правових позицій та процесу розвитку положень Конвенції і протоколів до неї.

Слід зазначити, що за питаннями щодо обґрунтування рішень ЄСПЛ як правозастосовних актів науковці вказують на такі критерії їхнього опосередкування: *по-перше*, ЄСПЛ є компетентним уповноваженим (ст. 32 Конвенції) наддержавним, на міждержавному рівні узгодженим органом; *по-друге*, рішення ЄСПЛ мають публічно-владний характер, які забезпечені процедурами виконання поряд з національними інституціями і міждержавними суб'єктами, зокрема з такими інституціями, як Рада Європи, яка через спеціально уповноважений орган – Комітет міністрів РЄ, контролює хід їхнього виконання державою-відповідачем у справі, прийнятої Судом, стосовно неї, та має право застосовувати до держави-відповідача санкції юридичного та політичного характеру, якщо держава не виконує рішення ЄСПЛ; *по-третє*, рішення ЄСПЛ як правозастосовні акти передбачають індивідуальне, формально обов'язкове правило поведінки, яке полягає у визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції та протоколів до неї, а також, залежно від наслідків порушення, у призначенні справедливої сатисфакції; *по-четверте*, обов'язковість рішень ЄСПЛ розрахована завжди на персоніфікованих суб'єкті, якими є заявник (скаржник) та держава-відповідача, хоча у факультативному порядку, вдаючись до заходів загального характеру, держава може вживати відповідних заходів для уникнення у майбутньому аналогічних порушень щодо інших суб'єктів; *по-п'яте*, рішення ЄСПЛ регулюють лише конкретні випадки суспільного життя, тому їхня юридична чинність вичерпується фактом реалізації індивідуального припису, тобто рішення Суду в конкретній справі не може бути застосоване до іншого, навіть аналогічного випадку автоматично без належного обґрунтування позиції ЄСПЛ у новому рішенні, хоча Суд може посилатися, і насправді посилається, на свої попередні рішення при ухваленні наступних в аналогічних за фабулами справах; *по-шосте*, рішенням ЄСПЛ притаманна пряма дія; *по-сьоме*, рішення ЄСПЛ мають письмову юридичну форму вираження і

складаються із трьох основних частин: процедура його виконання, факт конкретної ситуації, питання права; *по-восьме*, рішення ЄСПЛ є необхідною передумовою належної реалізації захисту порушених прав і свобод, передбачених Конвенцією і протоколами до неї, та відновлення порушених прав і свобод, а також компенсування моральних і матеріальних затрат, спричинених вчиненим правопорушенням прав і свобод людини, передбачених Європейською конвенцією про захист прав людини та протоколами до неї [104, с. 173–179; 100, с. 123–124].

Особливістю правоінтерпретаційної діяльності Європейського суду з прав людини є те, що її результати містяться у зовнішній юридичній формі правозастосовного акта, яким є винесене ним Рішення, проте такий правозастосовний акт має водночас і ознаки акта, який має інтерпретаційно-правову сутність і, як зазначають з цього питання П. Рабінович, С. Федик та А. Парехта, підтримує їх думку, а це *по-перше*, Європейський суд з прав людини, відповідно до ст. 32 Конвенції та протоколів до неї, виносить рішення, що є юридичним актом компетентного суб'єкта, яким є сам ЄСПЛ; *по-друге*, інтерпретація Конвенції і протоколів до неї, які містяться у рішенні ЄСПЛ, є формально обов'язковою для всіх суб'єктів відносин, де національна держава визнає його рішення, тобто є обов'язковими на своїй території держави, оскільки лише Європейський суд з прав людини має повноваження здійснювати офіційне тлумачення Конвенції і протоколів до неї; *по-третьє*, в рішеннях ЄСПЛ формалізуються правила розуміння змісту правових приписів Конвенції і протоколів до неї, які є досить абстрактними, а тому здійснюється їхня конкретизація через тлумачення Судом; *по-четверте*, рішення ЄСПЛ має письмову юридичну форму вираження; *по-п'яте*, рішення ЄСПЛ мають юридичну силу, визначену статусом суб'єкта правотлумачення, який зафіксований у самій Конвенції та Протоколі № 11 до неї; *по-шосте*, правило розуміння змісту правових приписів Конвенції і протоколів до неї, що міститься у рішенні ЄСПЛ, яке не повинно виходити за її межі принаймні декларативно (у

правових позиціях ЄСПЛ зазначається, що Суд не може, користуючись еволюційним тлумаченням, вивести з подібної норми таке право, яке не було включено в текст Конвенції раніше).

Зазвичай Європейський суд з прав людини використовує загальні формулювання і зазначає, що те чи інше право, яке буквально не відображене у тексті Конвенції і протоколах до неї, випливає з певної норми у світлі цілей Конвенції або ж роз'яснює ознаки певного поняття, яке міститься у правових приписах Конвенції і протоколах до неї, тобто, з одного боку, ЄСПЛ ніби розвиває правові приписи Конвенції і протоколи до неї, а з іншого – Суд визнає, що не виходить за межі змісту цих правових приписів, хоча такі межі є досить варіативними; *по-сьоме*, рішення ЄСПЛ самі по собі не створюють нових і не змінюють та не скасовують чинних правових приписів, зафіксованих у Конвенції і протоколах до неї. З цього питання слід констатувати, що текст Конвенції з 1950 року змінюється лише через посередництво протоколів до неї, тоді як правило, розуміння її змісту змінюються на розсуд ЄСПЛ за незмінністю тексту самих правових приписів Конвенції і протоколів до неї; *по-восьме*, правила розуміння змісту таких норм діють лише протягом строку дії самої Конвенції і протоколів до неї; *по-дев'яте*, рішення ЄСПЛ не мають самостійного значення та діють лише в єдності з правовими приписами самої Конвенції і протоколами до неї [101, с. 141; 100, с. 124–125].

Щодо функціонального навантаження рішень Європейського суду з прав людини, то тут слід виходити з того, що правозастосовні органи при застосуванні рішень Суду як джерел права повинні враховувати особливість рішень Європейського суду з прав людини, яка обумовлена їхньою багатоаспектною природою. Слід підкреслити, що рішення Європейського суду з прав людини сполучають у собі як деякі функції права, оскільки містять нормативні положення, так і функції судових актів, по суті, правозастосовних, а також функції актів тлумачення норм права.

Згідно з теоретичними надбаннями юриспруденції, функціями рішень суду взагалі і рішень Європейського суду з прав людини зокрема, то тут слід акцентувати увагу на напрямках правового впливу прийнятих Судом актів, що містять нормативно-правові положення, які впливають на правову систему держави, а рішень Європейського суду з прав людини – на правову систему держав-учасниць Конвенції, отже, які рішення Європейського суду з прав людини є рішеннями органу міжнародного правосуддя, що визнає держава-підписант Конвенції та протоколів до неї для себе обов'язковими.

Серед основних функцій Європейського суду з прав людини, які знаходять своє відображення в рішеннях зазначеної інституції, слід виділити такі з них, як: а) повноваження щодо тлумачення положень Конвенції та протоколів до неї; б) напрацювання досвіду застосування Конвенції та протоколів до неї, який формується безпосередньо у процесі розгляду й вирішення справ по суті; в) вироблення положень щодо вдосконалення законодавства й правозастосовної практики; г) вдосконалення правосуддя, що може виражатися як у зміні судової практики шляхом створення можливості для перегляду справи у випадку встановлення ЄСПЛ порушень Конвенції та протоколів до неї та у формуванні загальних підходів судів до тлумачення вітчизняного права, а також і у впливі на вироблення Конституційним Судом України власних правових позицій з конкретних справ і прийняття рішень, що відповідають міжнародним зобов'язанням нашої держави; д) інформаційна, оскільки інформація, яка міститься в рішеннях ЄСПЛ, необхідна для оцінки не тільки відповідності національного законодавства європейським стандартам дотримання прав людини, але й відповідності національної правозастосовної практики європейським канонам забезпечення прав людини та надає змогу виявити проблеми і протиріччя, а також визначити нові тенденції в розвитку законодавства й правозастосовної практики; е) вплив на правосвідомість, зокрема рішень ЄСПЛ на уявлення людей, причому не тільки учасників процесу, але й у цілому на співгромадян держав-членів Ради Європи та на право взагалі, а

також безпосередньо на права людини та їхню охорону і захист; ж) взаємодія з правничою наукою й розвиток правової доктрини, що полягає у виробленні ЄСПЛ у процесі своєї діяльності нових правових ідей, які надають змогу повному поглянути на те або інше суспільне явище і правильно його сприйняти [100, с. 126–127].

Враховуючи розглянуте, слід зазначити, що правова природа рішень Європейського суду з прав людини уособлюється у їхньому функціональному навантаженні, тому цілком логічним є той факт, що рішення ЄСПЛ мають використовуватися у вітчизняній правозастосовній практиці при розгляді справ у судах. Однак таке застосування має відбуватися за чітко встановленими процедурами.

З цього питання слід зазначити, що у пункті першому Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» закріплено, що «Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 46 Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [66].

Однак ця норма не надає змоги правозастосовним органам використовувати рішення Європейського суду з прав людини як джерела права при реалізації заходів, визначених у ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема щодо внесення змін в адміністративну та правозастосовну практику з питань, які не регулюються Конвенцією, однак на недосконалість чи суперечність яких прямо вказує ЄСПЛ у своєму рішенні.

Водночас хотілося б підкреслити, що відсутність загальнообов'язковості правових позицій, що містяться в рішеннях Європейського суду з прав людини, для національних судових систем, зокрема і для судів держав, проти яких такі

рішення ухвалені, не означає, що самі такі рішення не є обов'язковими для цих держав [78].

У науковій літературі зазначається, що суперечливою є оцінка європейськими фахівцями правової природи постанов Європейського суду з прав людини з позиції національної правової системи. Так, у своїх постановах та рішеннях Суд неодноразово наголошував, що Конвенція і протоколи до неї не є статичними правовими актами, вони відкриті для тлумачення у світлі сьогодення. Отже, предмет і мета Конвенції та протоколів до неї як нормативно-правових актів, що забезпечують захист прав людини, вимагають, щоб їхні правові приписи тлумачилися, тобто еволюціонували у правосвідомості людини, суспільства, держави. Такий підхід отримав у науці назву «еволютивне тлумачення» [105, с. 31].

Своєю практикою розгляду і вирішення справ Європейський суд з прав людини реалізує своє право бути інструментом гармонізації національних юридичних режимів стосовно прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини слугують не тільки правовою підставою вирішенню конкретних справ, які знаходяться у впровадженні ЄСПЛ. Вони також є базою більш розширеного висвітлення, збереження, розвитку та впливу правових приписів Конвенції і протоколів до неї в плані зумовлення держав виконати свої зобов'язання як договірної сторони Конвенції і протоколів до неї. Отже, у своїх рішеннях ЄСПЛ надає розширене тлумачення правових приписів Конвенції і протоколів до неї, причому тлумачить їх настільки широко, що може скластися враження, що Європейський суд з прав людини «творить право». Однак, це поверхневий і не зовсім правомірний висновок, оскільки Європейський суд з прав людини лише формує та дає пояснення правовим приписам Конвенції і протоколам до неї, які, на думку ЄСПЛ, закладені в них творцями цих документів. Таким чином, ЄСПЛ впроваджує правові приписи Конвенції і протоколів до неї в юридичну практику, надаючи при цьому їм гнучкості та створюючи сприятливі умови для більш об'ємного їхнього втілення в життєдіяльність особистості, суспільства, держави.

Отже, рішення ЄСПЛ варто трактувати не як породження нової «правової норми», а як своєрідну конкретизацію відповідного правового припису Конвенції чи протоколу до неї, яке здійснюється Європейським судом з прав людини.

Відтак якщо судовий прецедент розглядати в національному праві як «джерело права», то, на нашу думку, його слід сприймати як «джерело тлумачення права». Таким чином, стосовно діяльності Європейського суду з прав людини можна говорити про те, що він не створює правових прецедентів, що містять створення «норм права», Суд формує прецеденти тлумачення правових приписів Конвенції і протоколів до неї. З цього варто зазначити, що ЄСПЛ у своїй практиці дотримується не самого правовстановлюючого прецеденту як такого, він ставить відповідні правові питання та відповідає на них у процесі тлумачення Конвенції і протоколів до неї.

Стаючи на позицію тих науковців, які дотримуються думки, що правова природа рішень Європейського суду з прав людини полягає в тому, що вона породжена прецедентами тлумачення права, а саме прецедентами тлумачення правових приписів Конвенції і протоколів до неї, мабуть, слід погодитись з тим, що практика ЄСПЛ, зокрема його рішення та ухвали, а також ухвали Комісії, є «джерелом тлумачення права», а правові приписи Конвенції і протоколів до неї, якщо вони безпосередньо застосовуються національними судами, є «джерелом права». Тому нами підтримується точка зору тих вчених, які пропонують вживати в правовому побуті поняття «прецедент тлумачення права».

Саме Європейському суду з прав людини, згідно з Конвенцією, належить право її тлумачення, що повністю узгоджується з положеннями Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, де у ст. 31 «Загальне право тлумачення» передбачено, що разом з текстом міжнародних договорів враховується і практика його застосування та тлумачення, якщо на це надається згода сторін договору [98].

Таким чином, національні суди використовують практику Європейського суду з прав людини для цілей тлумачення та відповідного застосування

положень Конвенції і протоколів до неї як міжнародного договору, що є, згідно з поточним законодавством України, його складовою частиною.

Отже, визначаючи юридичну природу рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням їх праворегулятивної функції, слід зазначити, що такі рішення можна розглядати як правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовний акт, у якому через правоположення конкретизуються норми Конвенції і протоколів до неї і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції [154].

Тому, на думку науковців, яка нами підтримується, доцільно переформулювати правовий припис ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в якому практика Європейського суду з прав людини повинна проголошуватись не джерелом права. З цього питання як науковцями, так і нами стосовно цього підкреслювалось, що практика Європейського суду з прав людини для правової системи, яку сповідує наша держава, не має джерельного характеру правотворення, тому її слід вважати не джерелом права, а джерелом конкретизації правових приписів Конвенції і протоколів до неї в правовому полі України.

При цьому слід погодитися з тим, що рішення Європейського суду з прав людини мають змішану юридичну природу, де, з одного боку, вони поєднують у собі ознаки правозастосовних та інтерпретаційно-правових актів, а з іншого – є результатом правозастосовної конкретизації, водночас у будь-якому випадку рішення Суду не є результатом правотворчості. За праворегулятивною функцією, рішення Суду є чимось середнім між класичним англосаксонським прецедентом та континентальною правозастосовною практикою як сталою та послідовною позицією судів з тих чи інших питань правозастосування [106, с. 396–402; 100, с. 129].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що з початку функціонування Європейського суду з прав людини його рішення були правозастосовними

актами стосовно практичної реалізації норм Конвенції та протоколів до неї. Однак із розвитком правових доктрин та правової науки, а також з огляду на процеси еволюції правових систем та їхньої взаємної інтеграції рішення ЄСПЛ почали набувати риси прецедентів, використання яких у правозастосовній практиці країн-членів підписантів Конвенції та протоколів до неї сьогодні стає однією з необхідних передумов на шляху розбудови демократії держави та формування громадянського суспільства.

Розглядаючи аспекти, пов'язані з поняттям реалізації рішень ЄСПЛ в правовому просторі України та їх форми, слід враховувати, що реалізацію рішень Європейського суду з прав людини на теренах України регулюють правові приписи як національного законодавства, так і положення, які утримуються у міжнародно-правових документах, що в установленому Конституцією та законами України порядку набирають чинності на території держави, і які таким чином стають складовою частиною національного законодавства. Отже, говорячи про співвідношення національного законодавства та положень міжнародних договорів, які укладає держава Україна чи правомочні представники від її імені у сфері забезпечення прав людини, необхідно враховувати, що в Основному Законі нашої держави передбачена процедура, яка передбачає, що при укладанні міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, потрібно спочатку внести відповідні зміни до неї і лише після цього можна укласти відповідні міжнародно-правові договори [1].

Реалізуючи конституційне положення, Закон України «Про міжнародні договори України» у ст. 19 закріпив, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для правових приписів національного законодавства [25].

Враховуючи зазначені положення щодо реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні, потрібно з'ясувати, яким чином здійснюється

впровадження в українську правову дійсність прийняти ЄСПЛ рішення, відповідальним за якими є держава Україна [66].

Говорячи про впровадження в українську дійсність рішень Європейського суду з прав людини в Україні, слід акцентувати увагу на вживанні терміна «реалізація» щодо цього питання.

Конституція України та інші нормативно-правові акти у своїх редакціях тією чи іншою мірою використовують термін «реалізація», зокрема, у ст. 39 Основного Закону нашої держави цей термін використаний у зв'язку з положеннями стосовно прав на проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» у ст. 42 цей термін також вживається стосовно забезпечення «реалізації» і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина [107].

Про використання зазначеного терміна, наприклад, йдеться також у Законі України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», де у ст. 13 зафіксовано положення про обмеження «реалізації» (продажу) тютюнових виробів [108].

Про використання терміна «реалізація» йдеться також у [Положеннях про центральні органи державної виконавчої влади. Так, у Положенні «Про Державну фіскальну службу України» у ст. 3 зафіксовано, що одним із основних завдань Державної фіскальної служби України є реалізація державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи тощо](#) [109].

Зазначений термін у своїх редакціях використовує також ряд інших нормативно-правових актів.

Слід зазначити, що слово «реалізація» є іншомовного походження. Воно походить від латинського *realis* – речовий, здійснення будь-чого (наприклад, ідеї, проекту, плану) [110, с. 143].

Словник іншомовних слів та висловлювань визначає, що «реалізація» є слово пізньолатинського походження, де *galis* – речовий, дійсний – здійснення будь-якого плану, ідеї тощо [54, с. 400].

Сучасний словник іншомовних слів слово «реалізація» тлумачить як слово, що походить від французького *galisation*, англійського *galization* – здійснення якогось плану, проекту, програми тощо [55, с. 581–582].

Енциклопедичний словник за сучасною версією вищезазначене слово трактує як «здійснення» [111, с. 483].

Енциклопедія Бізнесмена, Економіста, Менеджера зазначене слово у латинському визначенні *galis* тлумачить як виконання задуму, отримання результату [112, с. 493].

Тлумачний словник живої великоруської мови тлумачить, що слово «реалізація» є похідним від слова реальний і розуміється як дія [113, с. 515].

Великий тлумачний словник сучасної української мови слово «реалізація» трактує як дію, що є такою, під якою розуміється як здійснення чогось, що робить реальним щось, яке втілює у життя щось [19, с. 1018].

Під поняттям форма, зокрема права, розуміється спосіб організації змісту та зовнішнього існування (прояву) і функціонування правових приписів [62, с. 948].

Переведення ситуаційної конструкції, що передбачена і формалізована в нормативно оформленому приписі в життєдіяльність особистості, суспільства, держави, розпочинається з певних життєво значимих вчинків, які знаходять свій прояв через прийняті рішення та шляхом вчинення діяння у вигляді дій або бездіяльності.

Цей процес може бути здійснений у вигляді діянь, де за допомогою права регулюються суспільних відносини, де: а) визначаються самі моделі цих відносин; б) докладаються зусилля до перетворення конструкцій цих моделей в об'єктивну правову дійсність суспільного, державного життя; в) оптимальним

результатом (підсумком) якої є фактичне досягнення модельованих результатів, тобто бажаного стану регульованих відносин [114, с. 180].

Слід зазначити, що процес правового регулювання суспільних відносин залежно від конкретних обставин чи виходячи з конкретних ситуацій може бути надто простим, або ж більш-менш складним та надто деталізованим.

У цілому, на думку науковців, цей процес має такі основні етапи, зокрема це:

- створення правових приписів, тобто розробка й прийняття нових нормативно-правових актів або санкціонування уже встановлених життєвих звичаїв та ділових регламентувань як правові норми;

- надання в них статусу обов'язкової загальнодержавної суспільної поведінки, яке зумовлене: 1) легітимізацією нормативно-правових актів та доведення їх до відома громадян і конкретних виконавців, тобто використовуючи спеціальний термін – промульгацію (від лат. promulgatio – публічне оголошення будь-якого нормативно-правового акта; 2) сприйняттям їх у ролі стандартної поведінки суб'єкта правовідносин у суспільстві, державі;

- реалізація положень правових приписів пов'язана з фактичним впровадженням моделей поведінки суб'єктів, передбачених у них реальну суспільну практику в різних формах з використанням тих чи інших засобів і способів.

Отже, реалізація моделей поведінки суб'єктів, яка передбачена в правових приписах, являє собою завершальний етап правового регулювання.

Згідно з теоретичними дослідженнями та практикою їх реалізація правових норм – це така поведінка суб'єктів права, яка узгоджується з правовими приписами, що передбачені в правових нормах, та виходить з них, це не що інше, як практична діяльність людей зі здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, яка може здійснюватися в різних формах та різними способами.

В юридичній науці є розбіжності в підходах до визначення форм і способів реалізації права. У загальному вигляді виділяють дві принципово різні форми або два шляхи реалізації норм права: 1) реалізація положень правових приписів через правові відносини, тобто шляхом їхнього встановлення (виникнення), зміни та припинення; 2) реалізація положень правових приписів поза правовідносинами, а це без їх створення і будь-яких наступних модифікацій.

Поряд з формою реалізації розрізняють ще й способи реалізації норм права.

Спосіб впровадження правових приписів знаходить свій вияв у конкретній специфічній поведінці, в результаті якої реалізується їх положення. Спосіб реалізації знаходиться в прямій залежності від змісту правового припису, тобто можливостей або вимог, які, відповідно, надаються або пред'являються (ставляться) до суб'єкта правовідносин.

Способи здійснення (реалізації) права: 1) додержання юридичних норм, тобто вимог, що становлять їх зміст. Цей спосіб полягає в утриманні від вчинків, що заборонені нормами права, та не вимагає активних дій; 2) виконання юридичних обов'язків. Цей спосіб передбачає активні дії. Відмова від виконання або неналежне виконання обов'язків, як правило, спричиняє застосування санкцій; 3) використання суб'єктивних прав. Цей спосіб дістає вияв в активних діях. Здійснення їх або утримання від них повністю залежить від розсуду самого суб'єкта – носія прав й обов'язків. Утримання від дій для використання наданих законом прав не може тягти за собою застосування санкцій; 4) застосування норм права. Цей спосіб дістає вияв в активній діяльності посадових чи службових осіб або ж державних інституцій, яка має спонукати інших осіб (суб'єктів правовідносин) до здійснення правомірних діянь з реалізації права. Наслідком його є прийняття правозастосовного акта.

Перші три способи реалізації права – додержання, виконання, використання – мають на меті узгодження власної поведінки суб'єкта з приписами правової норми. Цими трьома способами правова норма може бути

реалізована в будь-якій формі – як поза правовідносинами, так і через правовідносини.

Додержання юридичних норм здебільшого відбувається без створення правовідносин, тобто суб'єкт просто утримується від заборонених вчинків. Але додержання юридичних норм можливе і в процесі правовідносин, наприклад при укладанні цивільно-правових угод, тобто тоді, коли виникають відповідні правовідносини, в яких суб'єкти утримуються від дій, які, згідно із законом, можуть викликати визнання угоди недійсною.

Що стосується такого способу, як застосування правових приписів, то він завжди пов'язаний з правовідносинами, які пов'язані з їх виникненням, зміною або припиненням. Наприклад, реагування компетентного державного органу на правопорушення завжди відбувається в процесі розвитку відповідних правовідносин між суб'єктами що в них вступають.

Продовжуючи розгляд зазначеного питання, слід зазначити, що до цього йшлося про форми і способи реалізації норм права з юридичною специфікою, коли їх реалізація пов'язана зі здійсненням прав, свобод та юридичних обов'язків. Водночас як форму реалізації права, окремо можна виділити як загальноідейний вплив права, який здійснюється і поза рамками юридичних форм його реалізації, але вона пов'язана зі здійсненням прав, свобод та юридичних обов'язків.

До визначення способів реалізації норм права поза правовими відносинами можна підходити з урахуванням різних критеріїв. З'ясуванню цієї проблеми допоможе аналіз її з таких позицій, зокрема: а) із застосуванням такого критерію, як характер поведінки, через яку реалізується норма права. Відповідно до нього реалізація правових приписів поза правовідносинами здійснюється або шляхом утримання від дій, заборонених правовим приписом (пасивна поведінка), або шляхом активних дій з реалізації правомочностей та виконання юридичних обов'язків, передбачених правовим приписом (активна поведінка).

Отже, згідно з розглянутої позиції ніяких інших специфічно-юридичних засобів, крім дії самого правового припису, реалізація велінь, закладених у правовому приписі поза правовідносинами, не потребує. Серед велінь у таких правових приписах закладено: а) утримання від дій, заборонених правовим приписом; б) активні дії суб'єктів правовідносин з реалізації передбачених правовими приписами правомочностей та виконання юридичних обов'язків.

Іншій критерій до визначення способів реалізації велінь правових приписів поза правовідносинами пов'язаний із проникненням у змістову характеристику (специфіку) правового припису, що реалізуються.

В основу зазначеної класифікації покладено характер правових приписів, де регулюються обов'язки, права, що реалізуються шляхом виконання (додержання, використання), і їх регулювання, яке не зумовлюється виникненням конкретних правових відносин. Іншими словами, цей підхід дає відповідь на питання, які за змістом правові приписи можуть бути реалізовані поза правовідносинами.

Реалізація правових приписів шляхом виконання не тягне виникнення конкретних правовідносин, тобто їхнє втілення в життєдіяльність суспільства і держави здійснюється поза правовідносинами й охоплює такі види правових приписів: а) *виконання* юридичних обов'язків загального характеру, встановлених забороняючими правовими приписами (додержання їх положень); б) *використання* та *виконання* загальних прав і юридичних обов'язків, що встановлюються деякими зобов'язуючими та уповноважуючими правовими приписами; в) *виконання (додержання)* загальних юридичних обов'язків, що впливають з правових приписів, які встановлюють абсолютні суб'єктивні права, які на відміну від суб'єктивних прав, що належать до змісту правовідносин, не стосуються конкретних осіб; г) *використання* абсолютних суб'єктивних прав, передбачуваних дозволяючими правовими приписами, коли воно не потребує опосередкування правовідносинами.

Говорячи про реалізацію правових приписів поза конкретними правовідносинами, слід зазначити про те, що жодних реальних юридичних зв'язків, які опосередковували б фактичні суспільні відносини, взагалі не встановлюється, вони існують лише потенційно, але зазначене не виключає юридичної специфіки реалізації правових приписів поза правовідносинами, оскільки модель поведінки визначає все ж таки правовий припис .

Досліджуючи реалізацію правових приписів за допомогою правовідносин, доцільно зазначити, що залежно від характеру взаємовідносин між їх суб'єктами та механізмом їх виникнення розрізняють такі форми реалізації правових приписів через правовідносини.

Одна з них пов'язана з реалізацією положень правових приписів через правовідносини, які виникають на базі договорів. Ця форма використовується у правовідносинах між суб'єктами, які є формально рівними, автономними один до одного. Тут утворюються так звані горизонтальні відносини (цивільно-правові, трудові правовідносини тощо).

Інша форма реалізації правових приписів умовно може бути названа адміністративною, тому що вона пов'язана з виникненням у суб'єктів правовідносин таких ситуацій, коли одна сторона наділена функцією веління (повелювання), тобто користується спеціальними владними повноваженнями, які надають їй право імперативно впливати на поведінку іншого суб'єкта правовідносин, які реалізуються в цій ситуації. Це відносини влади та підпорядкування, вони можуть бути охарактеризовані як вертикальні. У них обов'язково бере участь державний орган, орган місцевого самоврядування або їх посадові і службові особи, або іноді інший орган за уповноваженням держави.

Адміністративна форма реалізації правових приписів характеризується двома підходами залежно від того, яка зі сторін – підлегла чи владна виступає ініціатором правовідносин.

Перший різновид адміністративної форми реалізації правових приписів притаманний правовідносинам, що виникають з ініціативи сторони, яка

зацікавлена в розв'язанні питання, що виникло, проте вона в цій ситуації не наділена повноваженнями самостійно його вирішувати. Такими суб'єктами можуть бути: а) суб'єкт, якій не наділений функцією веління (громадянин, організація); б) суб'єкт – орган, що знаходиться з органом, який приймає рішення, у відносинах адміністративної підлеглості (підлеглий орган); в) суб'єкт – орган, що не знаходиться у відносинах адміністративної підлеглості з органом, який наділений прерогативою розв'язання питань, ініційованих першою стороною.

Другий різновид реалізації правових приписів, що притаманний адміністративній формі, пов'язаний з правовідносинами, що виникають на основі владного розпорядження компетентного органу, який наділений функцією веління. Цей суб'єкт виступає активною стороною, його воля відіграє вирішальну роль.

Слід зазначити, що процес соціальної дії правових приписів досить складний та неоднорідний, їх потенціал створюється та реалізується через взаємодоповнююче спільне функціонування соціальних механізмів різної природи.

З цього питання в теорії держави і права розрізняють неюридичні механізми дії правових приписів та юридичний механізм або механізм правового регулювання [114, с. 181–187].

Серед неюридичних механізмів дії правових приписів функціонують такі: а) соціальний механізм дії правових приписів; б) психологічний механізм дії правових приписів; в) орієнтаційний (або ціннісно-орієнтаційний) механізм дії правових приписів; г) інформаційний (або інформаційно-мовний) механізм дії правових приписів.

Соціальний механізм дії правових приписів зумовлений використанням умов та факторів, що знаходяться поза правовими приписами, але вони утворюють для них певне середовище для функціонування.

Психологічний механізм дії правових приписів у своїй основі базується на психологічній структурі особистості, яку відтворює інтелект, волю, мотиви, мету (цілі), установки, потреби, інтереси та інші властивості, що притаманні людині. Усе це є надзвичайно важливим, оскільки правове регулювання – це управління соціумом.

Певне місце в процесі соціальної дії правових приписів посідає ціннісно-орієнтаційний механізм управління поведінкою людей. Він знаходить прояв у тому, що в правових приписах визначається та закріплюється орієнтація на повагу: *по-перше*, до людських цінностей – життя, здоров'я, честі, гідності, ділової репутації, особистої свободи, економічної ініціативи, непорушності політичних прав, майнових інтересів, що охороняються правовими устоями суспільства та держави; *по-друге*, до права, законності, справедливості, віри у правосуддя, правовий захист загальнолюдських надбань.

Інформаційний механізм впливу на поведінку людей пов'язаний з тим, що самі по собі правові приписи взагалі та конкретні правові приписи створюються і реалізуються, оскільки містять інформацію про поведінку людей у рамках соціальних відносинах. Сам процес правового регулювання супроводжується створенням, збиранням, переробкою, поширенням інформації та опрацюванням на її основі нової інформації. Отже, своє інформаційне життя, образно висловлюючись, має не тільки нормативно-правовий акт у процесі його створення та одержання статусу загальнообов'язкового масштабу поведінки, але й окремі правові приписи того чи іншого нормативно-правового акта [114, с. 187–189].

Як нами уже відмічалось, науковці зазначають, що при реалізації правових приписів нормативно-правових актів застосовуються різні форми їхнього втілення в життєдіяльність суспільства, держави, зокрема такі, як:

– використання – це форма реалізації повноважних правових приписів, яка полягає в активній чи пасивній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їхнім власним бажанням;

– виконання – це форма реалізації зобов'язальних правових приписів, яка полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їхнього власного бажання;

– дотримання – це форма реалізації заборонного характеру правових приписів, яка полягає у пасивній поведінці суб'єктів, зокрема шляхом утримання від здійснення заборонених діянь.

Суб'єкти використання, виконання і дотримання є недержавні та громадські об'єднання, органи їх управління, службові особи та громадяни, зокрема іноземці, особи без громадянства, особи з подвійним громадянством тощо. Це так звані форми безпосередньої реалізації, оскільки суб'єкти правових приписів реалізують положення, передбачених у них безпосередньо і самостійно в процесі своєї діяльності з метою досягнення матеріальних або ідеологічних результатів.

Застосування ж правових приписів є особливою формою їх реалізації. Вона передбачає собою організаційно-правову діяльність компетентних державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, а також уповноважених на це громадських об'єднань чи їх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких правових приписів. Цю дефініцію П. Рабінович сформулював спільно з Г. Шмельовою [115, с. 110].

Розглядаючи питання, пов'язані з реалізацією в правовому полі України рішень Європейського суду з прав людини, слід мати на увазі такі умови:

по-перше, правовою підставою реалізації рішення ЄСПЛ є рішення Європейського суду з прав людини, яке прийняте Судом стосовно держави Україна;

по-друге, заявником звернення до Європейського суду з прав людини є суб'єкт, який на момент звернення знаходився під юрисдикцією держави Україна;

по третє, суб'єкт має звертатись до Європейського суду з прав людини за захистом порушених стосовно нього прав і свобод тільки тих, що передбачені Європейською конвенцією з прав людини та протоколами до неї;

по-четверте, Європейський суду з прав людини розглядає заяви (скарги) від суб'єктів, які на момент звернення знаходились під юрисдикцією держави Україна тільки після ратифікації Конвенції та протоколів до неї, тобто після вересня 1997 року;

по-п'яте, сама процедура реалізації рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих щодо держави Україна, цілком покладається на державу.

На національному рівні законодавчим актом, який закріплює основні засади реалізації рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих щодо держави Україна, є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [79]. Згідно із зазначеним нормативно-правовим актом формою реалізації рішень ЄСПЛ слід вважати їхнє виконання, яке здійснюється шляхом опублікування стислого викладу рішення Суду в газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України». Після цього Орган представництва надсилає стислий вигляд зазначеного рішення Заявнику (стягувачеві), Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та іншим суб'єктам прямо причетним до справи. При цьому забезпечується автентичність перекладу повних рішень ЄСПЛ заінтересованим суб'єктам.

Безпосереднє виконання рішення починається шляхом звернення його до виконання в частині виплати відшкодування, що здійснюється згідно з положеннями, передбаченими у стст. 7, 8, 9 зазначеного закону, а також шляхом застосування додаткових заходів індивідуального характеру, передбачених у стст. 10, 11, 12 вказаного закону, та заходів загального характеру, які вчиняються згідно зі стст. 13, 14 вказаного закону та дій Кабінету Міністрів України щодо вжиття заходів загального характеру (ст. 15 закону).

Поряд з виконанням рішень Європейського суду з прав людини в Україні національним законодавством передбачено застосування в правовому полі нашої

держави Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї та практики Європейського суду з прав людини. Застосування в Україні Конвенції і протоколів до неї та практики ЄСПЛ здійснюється шляхом посилання на них національними судами, а також шляхом використання у сфері законодавства та адміністративній практиці (стст. 17, 18, 19 зазначеного закону).

1.3. Система адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини.

Науковці, які досліджують галузь впровадження в життєдіяльність суспільства і держави правових приписів адміністративно-правового законодавства, зазначають, що застосування адміністративно-правових норм дістає вираження у практичному вирішенні конкретних питань шляхом прийняття уповноваженим суб'єктом, а це може бути орган, установа, організація, посадова або службова особа, які мають повноваження при вирішенні конкретної адміністративної справи, обов'язкових до виконання індивідуальних юридично-владних рішень або ж актів відповідно до вимог матеріальних та процесуальних правових приписів [116, с. 164].

У сфері публічно правових відносин – це специфічна форма реалізації адміністративно-правових норм, яка полягає у юридично-владній діяльності суб'єктів публічної адміністрації, що виражається у вирішенні конкретних справ шляхом прийняття індивідуальних юридичних актів (правозастосовних актів). Слід зазначити, що у цьому випадку акт застосування (чи правозастосовний акт) – це не що інше, ніж оформлене відповідним чином юридично-владне рішення уповноваженого суб'єкта щодо встановлення, зміни або скасування суб'єктивних прав, свобод або обов'язків персоніфікованих суб'єктів адміністративно-правових відносин для вирішення конкретних питань у сфері державного управління і місцевого самоврядування [116, с. 165].

Метою застосування адміністративно-правових норм є практичне втілення правил поведінки, що містяться в адміністративно-правовій нормі щодо персоніфікованих суб'єктів з урахуванням конкретної життєвої ситуації.

Застосування адміністративно-правових норм характеризується певними ознаками, зокрема тими, що їх втілення у практичну дійсність: а) ґрунтується на вимогах матеріальних і процесуальних правових приписах; б) суб'єктами є уповноважені на те державні публічні інституції, посадові або службові особи; в) здійснюється щодо індивідуального (конкретного) питання, результатом є прийняття правозастосовного акта; г) є підставою їх застосування, зумовлює до виникнення, зміни або припинення адміністративно-правових відносин.

Правозастосовна діяльність у сфері адміністративно-правових відносин здійснюється в установленому законом порядку і складається з таких етапів: 1) встановлення фактичних обставин конкретної справи; 2) вибір відповідної правової норми та її тлумачення; 3) прийняття індивідуального юридично-владного рішення у справі [117, с. 143]; 4) виконання прийнятого індивідуального юридично-владного рішення.

Згідно з думками авторів наукового видання «Курс адміністративного права України» у вітчизняній адміністративно-правовій доктрині виділяють такі форми та види правозастосовної діяльності, зокрема це: а) регулятивна, що пов'язана з унормованістю процедури щодо конкретних питань, що виникають у сфері адміністративних відносин, вирішення яких сприяє реалізації прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних; б) правоохоронна, що пов'язана з унормованістю процедури вирішення суперечностей щодо юридичних фактів, які виникають при охороні та захисті прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, у сфері публічного управління, правового статусу державних органів і громадських організацій, їх посадових і службових осіб та в застосуванні до цих суб'єктів заходів адміністративного примусу за невиконання юридичних обов'язків, передбачених у правових приписах адміністративно-правового законодавства; в) словесна форма, яка здійснюється письмово або ж

усно, чи конклюдентно, тобто яка вчиняється у вигляді жестів, рухів, знаків, сигналів тощо [118. с. 57].

Щодо видів правозастосовної діяльності, то вона залежить від цілей та поставленої мети юридичного забезпечення задоволення тих чи інших потреб людини, суспільства, держави; діяльності із притягненням до відповідальності порушників адміністративно-правових правових приписів. За своїм спрямуванням, це: внутрішня правозастосовна діяльність, яка забезпечує вирішення організаційно-штатних питань, керівництво підрозділами в органах виконавчої влади, а також управління підлеглими органами та співробітниками, і зовнішня, яка спрямована на реалізацію покладених на публічну адміністрацію адміністративних зобов'язань [118, с. 61].

Для цієї форми реалізації правових приписів характерними є такі специфічні ознаки: а) цей вид діяльності здійснюється компетентними органами, що наділені державно-владними повноваженнями; б) застосування правових приписів здійснюється в чітко визначених законом процесуальних діях; в) вона має державно-владний характер – рішення ухвалюється на підставі одностороннього волевиявлення компетентної публічної інституції; г) правові приписи обов'язкові до виконання, а в разі необхідності забезпечуються примусовою силою держави; г) це організуюча діяльність, оскільки створює відповідні умови для повнішої реалізації правових приписів; д) вона відображає елементи творчості, що означає неформальність рішення у кожному конкретному випадку справи; ж) зміст діяльності полягає у винесенні індивідуально-конкретних, як правило, обов'язкових до виконання рішень, які за сутністю відрізняються від правових приписів загального характеру (тобто нормативно-правових актів); з) у цій діяльності органи правозастосування виступають суб'єктами управління; е) у правовідносинах, що виникають у ході здійснення цієї діяльності, є особи, щодо яких застосовуються положення, передбачені в правових приписах, тобто ці особи є об'єктами управління; и)

винесені рішення (правозастосовні акти) є засобами впливу суб'єкта управління на об'єкт управління [119, с. 412–417; 120, с. 264–265].

Здійснюючи процес адаптації національного правового простору до європейських стандартів у галузі прав людини, Україна приводить свою правову систему у відповідність до європейських критеріїв її функціонування. У цьому процесі значно важлива роль відводиться міжнародним організаціям і судовим установам як універсального, так і регіонального рівня. Однією із суттєвих і дієвих судових установ щодо захисту прав і свобод людини на міждержавному регіональному рівні, тобто в масштабах Європейської спільноти, є Європейський суду з прав людини, юрисдикція якого після ратифікації у липні 1997 року Україною Конвенції та протоколів до неї розповсюджена щодо прав і свобод людини, передбачених у цих міжнародно-правових положеннях, на території України.

Для реалізації на теренах України рішень Європейського суду з прав людини український законодавець у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовує такі форми реалізації правових приписів Європейського суду з прав людини, як «виконання» (ст. 2), «застосування» (ст. 17) та «посилання» (ст. 18), про що нами вже зазначалось.

Виконання адміністративно-правових приписів полягає у тому, що учасники регульованих відносин точно слідують приписам, які містяться в нормах щодо їх обов'язків. Зазначена форма реалізації адміністративно-правових норм існує поряд із додержанням, використанням і застосуванням. Безпосереднім для цієї форми є зв'язок із обов'язками особи у сфері публічного адміністрування, виконання яких й обумовлює існування саме цієї форми реалізації [116, с. 162–163; 121, с. 74].

Виконання адміністративного акта – це стадія, і як зазначає законодавець і науковці, це, як правило, остання стадія процесу правозастосування, тобто це процедура застосування прийнятого адміністративного акта, яка передбачає

послідовність регламентованих законодавством дій, пов'язаних із практичним втіленням у життя положень (змісту) прийнятого адміністративного акта.

Виконання цього акта може бути добровільним (стосовно сприятливих для приватних осіб адміністративних актів), примусовим (виконання характерне, як правило, для обтяжуючих для приватних осіб актів, тому цю процедуру регламентують спеціальні законодавчі акти) [122, с. 138, с. 162–163; 121, с. 74].

Виконання рішення адміністративно-юрисдикційного органу, в тому числі і суду, зокрема і Європейського суду з прав людини, – це завершальна стадія провадження за адміністративно-публічними справами, яка полягає в практичному застосуванні юридичної санкції, передбаченої поточним законодавством, яке унормоване адміністративно-правовими приписами [123; 76; 78; 121, с. 74].

Як стосовно зазначеної проблеми зазначалось, ці положення законодавець сконструював у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Зазначений закон регулює адміністративно-правові відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави Україна виконати рішення Європейського суду з прав людини, і в першу чергу у справах, де держава Україна є відповідачем, зокрема це пов'язано:

а) з необхідністю усунення причин порушення державою Україна Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї; б) з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів щодо дотримання прав людини, передбачених у Конвенції та протоколах до неї; в) зі створенням передумов для зменшення числа заяв (скарг) до Європейського суду з прав людини проти держави Україна [78].

Зазначений закон за допомогою правових приписів адміністративно-правового законодавства регулює відносини, пов'язані з обов'язком держави Україна виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України та усувати причини порушень Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, яка була

ратифікована Україною 17 липня 1997 року та набула чинності для України 11 вересня 1997 року [66].

Що стосується такої форми реалізації рішення Європейського суду з прав людини, як виконання рішення Суду, то слід зазначити, що в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» термін «виконання Рішень» – це виконання Рішення, яке пов'язане з:

а) виплатою стягувачеві (заявнику) відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; б) вжиттям заходів загального характеру [78].

Зазначене визначення зафіксоване у ст. 1 «Визначення термінів» Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Сам порядок виконання рішень Суду передбачений у стст. 2–12 закону.

Такий шлях реалізації рішення Європейського суду з прав людини базується на національному законодавстві та положеннях міжнародних документів. З цього питання національне законодавство передбачає, що виконавче провадження є завершальною стадією судового провадження, яке пов'язане із сукупністю дій органів і посадових осіб у визначених у законодавчому порядку, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які провадяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, визначеними законами та іншими нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до зазначених законів [124, с. 115].

Наступна форма реалізації Рішень Європейського суду з прав людини в Україні здійснюється шляхом застосування положень, що зафіксовані в рішеннях Європейського суду з прав людини та апробовані практикою впровадження зазначених рішень у законодавство національних держав-підписантів Конвенції та протоколів до неї.

У положеннях ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» йдеться про застосування судами положень Конвенції і протоколів до неї, практики

Європейського суду з прав людини. У своїй діяльності національні державні інституції та особливо національні суди застосовують при розгляді справ Конвенцію, протоколи до неї та практику Суду як «джерело права».

Виходячи з дії нормативно-правових актів на всіх громадян України вважається не зовсім обґрунтованим, на нашу думку, посилатися на доктринальне поняття «джерело права», оскільки у такому разі слід його розкривати. При цьому слід зазначити, що до розкриття змісту цього поняття науковці підходять з різних позицій. Даючи тлумачення цієї норми права зазначеного закону, слід мати на увазі, що вона у своєму впровадженні в правову систему України є дещо декларативною. Порядок застосування Конвенції, протоколів до неї та практики Європейського суду з прав людини регламентується стст. 18, 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Вважається доцільним висловити таку пропозицію: якщо законодавство України в широкому розумінні цього терміна (тобто коли воно охоплює всі закони і підзаконні акти), згідно зі статтями 13–15 закону, буде приведене у відповідність до Конвенції, протоколів до неї та практики діяльності Суду, то необхідність у прямому посиланні на норми Конвенції тощо має відпасти.

Практика Європейського суду з прав людини, згідно із поточним законодавством, – це узагальнене поняття, яке включає в себе практику Європейської комісії з прав людини, яка діяла до 1999 року, та практику Європейського суду з прав людини, який є постійно діючим контрольним органом Конвенції.

З точки зору теорії права під поняттям «практика» слід розуміти як сукупність: а) процедури розгляду справ; б) порядку прийняття рішень; в) самого змісту рішень; г) певної послідовності набрання ними законної сили [125, с. 275].

Згідно із зазначеним законом «практика Суду» – це рішення Європейського суду з прав людини та ухвали Європейської комісії з прав людини (п. 1 ст. 1 зазначеного закону). Таким чином, практика Європейського

суду з прав людини – це сукупність рішень Європейського суду з прав людини та ухвал Європейської комісії з прав людини, прийнятих відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї. Цю практику українське правосуддя, згідно із національним поточним законодавством, враховує як джерело права.

Разом з тим, враховуючи положення стст. 17 і 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», можна зробити більш конкретне, але й більш вузьке визначення, за яким є практика Суду, а це не що інше, ніж сукупність рішень Європейського суду з прав людини та ухвал Європейської комісії з прав людини, прийнятих відповідно до Конвенції та протоколів до неї.

Для цілей посилання на текст Конвенції, а також посилання на рішення та ухвали Європейського суду з прав людини і на ухвали Європейської комісії використовують переклади текстів рішень ЄСПЛ та ухвал Комісії, національні суди використовують офіційний переклад Конвенції, протоколів до неї, рішень та ухвал Суду і Комісії українською мовою спеціалізованих у питаннях практики Суду юридичних видань, що має поширення у професійному середовищі правників.

Висновки до першого розділу

У процесі проведеного дисертаційного дослідження автор доходить висновку, що право на звернення кожного, хто знаходиться під юрисдикцією держави Україна до Європейського суду з прав людини за захистом, порушених стосовно його прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та протоколів до неї, є наповнення принципу доступності особи до правосуддя.

Право на звернення до Європейського суду з прав людини – це надана та гарантована державою Україна через правові приписи національного законодавства, а також згідно з положеннями міжнародних договорів України, які в установленому порядку ратифіковані нашою державою, юридична можливість активних дій суб'єктів правовідносин, формою вираження яких є звернення у вигляді заяви (скарги), що викликана неправомірними діями або бездіяльністю посадових чи службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, яка подається у чітко визначений Конвенцією термін, зокрема протягом шести місяців, від дати винесення компетентними національними інституціями кінцевого рішення щодо оскаржуваної справи до Європейського суду з прав людини, за умови вичерпання всіх юридичних засобів захисту на національному рівні і незадоволення особою рішенням національного компетентного державного органу щодо вирішення справи по суті та відновлення порушених прав і свобод людини в Україні, які передбачені Конвенцією і протоколами до неї.

Констатується, що право на звернення до Європейського суду з прав людини є, з одного боку, універсальним суб'єктивним правом, оскільки надає можливість особі відстоювати задекларовані національним законодавством права і свободи людини, що передбачені в міжнародних правових документах, які в установленому порядку ратифіковані нашою державою, а з іншого боку – зазначене право на звернення до ЄСПЛ є універсальним комплексним правовим

інститутом, який регулюється як правовими приписами національного законодавства, так і положеннями міжнародно-правових документів.

Право на звернення особи до Європейського суду з прав людини є невід'ємною складовою наповнення (розширення) інституту права людини і громадянина в частині надання особі дієвого доступ до правосуддя з метою захисту порушених стосовно неї прав і свобод національними інституціями публічної адміністрації, що подаються суб'єктами звернення (фізичною особою, неурядовою організацією, групою осіб) у вигляді заяви (скарги) до міжнародної регіональної судової установи, якою є ЄСПЛ.

Відмічається, що конституційно зафіксований термін звернення, у поточному законодавстві України знаходить свій прояв у таких формах його подачі, як: пропозиція (зауваження); заява (клопотання); скарга. Згідно з Конвенцією і протоколами до неї, Регламентом Європейського суду з прав людини звернення до Європейського суду з прав людини подається у формі індивідуальної заяви, раніш це була індивідуальна «петиція», тому обґрунтовується позиція іменувати заяву, яка подається громадянами України до ЄСПЛ, заява (скарга).

Зазначається, що за своєю суттю така заява з боку суб'єкта звернення до Європейського суду з прав людини є скаргою, оскільки заявник звертається за захистом порушеного стосовно нього права і свободи до зазначеного Суду у зв'язку з тим, що він не отримав відповідного захисту на національному рівні.

Аналіз національного законодавства зумовив здобувача підтримати позицію науковців, які у зміст суб'єктивного права на звернення до Європейського суду з прав людини включають не чотири, а п'ять взаємопов'язаних структурних елементів, зокрема це:

а) можливість певної поведінки самого заявника, яка реалізується шляхом особистого звернення потерпілого або звернення через своїх законних представників до ЄСПЛ;

б) можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони посередництвом Європейського суду з прав людини;

в) можливість включення державного механізму реалізації прав і свобод людини посередництвом звернення до міжнародної судової установи, яка правомочна застосувати міри впливу до національної держави, щоб та вжила необхідні юридичні заходи примусу до осіб, винних у порушенні на національному рівні прав, свобод особи, передбачених у міжнародно-правовому акті (Конвенції та протоколах до неї);

г) можливість використання у разі необхідності механізму міжнародного захисту прав і свобод людини, передбачених Конвенцією і протоколами до неї, яка пов'язана із застосуванням заходів міжнародного впливу до державі-відповідача, порушниці Конвенції і протоколів до неї;

д) можливість користування відповідним соціальним благом, яким є передбачене законодавством право людини на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини.

Встановлено, що у законодавстві України відсутні правові приписи, які б передбачали процедури, пов'язані із функціонуванням механізму реалізації права громадян України на звернення до Європейського суду з прав людини.

У процесі дослідження здобувач дійшла висновку про те, що в Законі України «Про звернення громадян» необхідно внести такі текстуальні доповнення, як: у ст. 1 закону після слів «...посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків...» доповнити словами «...та звертатися з заявою (скаргою) за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних інституцій міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава Україна» і далі – за текстом.

Також доповнити ст. 3 «Основні терміни, що вживаються в цьому Законі» Закону України «Про звернення громадян» частиною п'ятою в такій редакції: «У разі незгоди з рішенням компетентного державного органу, який є кінцевою інстанцією, що вичерпує всі національні засоби юридичного захисту прав і

свобод особи в Україні, кожен, хто перебуває під її юрисдикцією, має право в строк до шести місяці звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна».

Відмічається, що правовою підставою винесення рішень Європейським судом з прав людини щодо держави Україна є підписання нею 9 вересня 1995 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, її ратифікації 17 липня 1997 року та набуття нею чинності для України 11 вересня 1997 року.

Приводом для розгляду у Європейському суді з прав людини справи щодо порушень державою Україна Конвенції та протоколів до неї є звернення правомочного суб'єкта у формі заяви (скарги) до ЄСПЛ про невдоволеність особою рішенням компетентної національної державної інституції, яка остаточно вирішила правовий спір на національному рівні.

Автор дотримується думки тих науковців, які стоять на позиції того, що юридична природа рішень ЄСПЛ, з урахуванням їх праворегулятивної функції передбачає, що такі рішення Суду слід розглядати як правоконкретизаційний прецедент, тобто як правозастосовний акт, у якому через правороз'яснення конкретизуються норми Конвенції і протоколів до неї, і який має прецедентний характер як для самого Суду, так і є правотворчим підґрунтям для правових систем держав-підписантів Конвенції.

Обґрунтовується, що рішення ЄСПЛ мають змішану юридичну природу в зв'язку з тим, що одного боку, вони поєднують у собі ознаки притаманні правозастосовним актам, з іншого боку в них проявляється сутність інтерпретаційно-правових актів, в той же час поряд з зазначеними ознаками вони є результатом правозастосовної конкретизації правової ситуації відповідно до положень Конвенції і протоколів до неї. Однак ні в якому разі рішення Європейського суду з прав людини для правової системи України не є процесом створення норм права.

Відповідно до діючої правової системи в Україні, згідно праворегулятивної функції, рішення ЄСПЛ є чимось посередницьким між класичним англосаксонським прецедентом та континентальною правозастосовною практикою, що є сталою та послідовною позицією судів з тих чи інших питань при процедури застосування положень нормативно-правових актів.

Констатується, що реалізація положень Конвенції та протоколів до неї, а також рішень Європейського суду з прав людини та ухвал Європейської Комісії і їх практики здійснюється шляхом їх виконання, посилення та застосування.

Стосовно поняття застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні автор пропонує ввести доповнення до Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема ст. 1 «Визначення термінів» зазначеного закону доповнити після пункту «виконання рішення», пунктом «застосування практики», надавши йому поняття «— як юридично-владна діяльність спеціально уповноважених на те органів і посадових осіб щодо завдань, що започатковані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї та зазначених у рішеннях Європейського суду з прав людини та ухвалах Європейської Комісії, при здійсненні національними судами правосуддя та використанні їх положень в адміністративній практиці суб'єктів публічного адміністрування».

РОЗДІЛ 2.

ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

2.1. Особливості нормативно-правового регулювання реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Поточні закони, розвиваючи і доповнюючи конституційне законодавство, регламентують різні питання державної діяльності, зокрема, в ньому регламентований і такий напрям державної діяльності, як реалізація рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Питання реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні стали предметом практичної діяльності національних державних інституцій після ратифікації Україною Конвенції та протоколів до неї [66] і прийнятого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [78], а також застосування положень інших нормативно-правових актів національного законодавства та міжнародно-правових документів.

Демократична, соціальна правова держава вбачає, що основний напрям її діяльності є забезпечення функціонування найвищої соціальної цінності, якою є людина, при цьому охорона і захист її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки є священним обов'язком держави. Саме людина як особистість, її властивості визначають практичну діяльність держави з реалізації її прав і свобод, гарантування їх охорони та захисту щодо створення для цього відповідного механізму їхнього забезпечення.

Поточне законодавство, деталізуючи положення, що торкається визнання і закріплення права та свободи людини й громадянина, уточнює їх права та

обов'язки у суспільних відносинах, а також встановлює нові, але менш значущі права та свободи, не розширюючи при цьому обов'язки громадян перед державою.

Розглядаючи питання стосовно механізму реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні, слід акцентувати увагу на такому понятті, як механізм правового регулювання суспільних відносин взагалі та механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ зокрема.

У дослідницькій літературі щодо регулювання найважливіших суспільних відносин науковці в першу чергу говорять про правове регулювання їх, зокрема і правовими приписами адміністративно-правового законодавства.

У найбільш загальному вигляді під правовим регулюванням (від лат. *regulare* – «спрямування, впорядкування») розуміють один з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою впорядкування їх в інтересах людини, суспільства і держав. Правове регулювання є різновидом соціального регулювання. Його предметом є політичні, економічні соціально-культурні та інші суспільні відносини, впорядкування яких неможливо без використання норм права. Правове регулювання забезпечується за допомогою спеціально створеного державою юридичного механізму [61, с. 692].

Юридичний механізм у загальному значенні характеризується як сукупність взятих у взаємодію правових норм, фактів, документів, основних форм і способів тощо їх організації та здійснення.

Слід зазначити, що юридичний (правовий) механізм реалізації прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина – це взяті в сукупність і взаємодію набір засобів, заходів, способів, форм, прийомів, методів правових приписів, за допомогою яких в умовах дотримання законності з позиції гуманізму та соціальної справедливості кожною людиною і громадянином в Україні здійснюються їхні можливості для реалізації наданих їм прав і свобод, а також задоволення їхніх потреб та законних інтересів і знешкоджуються негативні

умови, які можуть завдати шкоди практичному використанню можливих соціальних благ, наданих особі у її повсякденному житті.

Відповідно до цієї тези до елементів юридичного (правового) механізму реалізації прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина науковці відносять: а) правові приписи та індивідуально-правові акти, які закріплюють суб'єктивні, права, свободи та законні інтереси; б) самі юридичні права, свободи та законні інтереси, їх зміст, структура та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки органів держави, органів місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб; г) їхню діяльність, яка становить сутність процедурно-процесуального порядку реалізації прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина; д) законності при реалізації прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина; ж) правосвідомість людини і громадянина, яка формує правильне розуміння ними своїх прав, свобод та законних інтересів як у їхній сукупності, так і кожного з них окремо; з) шляхи (напрями) їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретної права, кожної конкретної свободи, кожного конкретного законного інтересу [126, с. 155].

Що ж до галузевого підходу стосовно механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, прийнято виділяти, як зазначає Т. Коломоєць, органічні та функціональні складові.

Органічними складовими частинами механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин слід вважати ті, що визначають суть самого явища зазначеного механізму, тобто такими його складовими, без яких не може функціонувати сам механізм.

Функціональними складовими частинами механізму адміністративно-правового регулювання є ті з них, що значною мірою впливають на механізм адміністративно-правового регулювання, проте не є обов'язковими його елементами [117, с. 32].

Надаючи визначення адміністративно-правовому регулюванню суспільних відносин, науковці зазначають, що це цілеспрямований вплив правових приписів

адміністративно-правового законодавства на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів реалізації прав свобод і публічних законних інтересів фізичних і юридичних осіб та нормального функціонування громадянського суспільства і держави [127, с. 88].

Адміністративно-правові приписи надають можливість реалізації прав і свобод людини й громадянина через механізм їхнього впровадження у життєдіяльність суспільства і держави шляхом забезпечувальної діяльності правомочних суб'єктів. При цьому в науковій літературі зазначається, що термін «забезпечення» є як об'єктивно концентруючий, конкретизуючий термін, що вживається у процесі реалізації прав і свобод людини й громадянина [128, с. 7].

Використання при реалізації прав людини терміна «забезпечення» у вітчизняній юриспруденції носить проблемний характер. Не дивлячись на те, що він застосовується досить часто, його визначення у правових джерелах з позиції юриспруденції не надається. Наприклад, «Юридична енциклопедія» не надає визначення забезпечення прав і свобод громадян, у ній лише роз'яснюються терміни «забезпечення виконання зобов'язань», «забезпечення доказів та забезпечення позову» [129, с. 444–445]; у «Великому юридичному словнику» немає цього поняття взагалі [130].

Для досягнення мети, поставленої суспільством перед законодавцем, при прийнятті ними правових приписів, що забезпечують права людини і громадянина, нагальною потребою є її реалізація. Про це зазначають дослідники цієї проблеми у різних галузях права [131, с. 85–95; 132, с. 75; 133, с. 73–77; 134, с. 57–61; 135, с. 57–62], оскільки саме правомірна реалізація правовідносин є серцевиною забезпечення, його метою. Для визначення механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина слід насамперед з'ясувати в загальних ознаках, що означає термін «забезпечення» взагалі та «адміністративно-правове забезпечення» зокрема.

Автори навчального посібника «Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина» відмічають, що для з'ясування цього

поняття слід звернутися до тлумачення терміна «забезпечити» (рос. «обеспечить»). Це слово означає надання (постачання) чогось кимось у достатній кількості, створення усіх необхідних умов для здійснення, гарантування чогось [136, с. 88].

Великий тлумачний словник сучасної української мови слово «забезпечувати» тлумачить як створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантувати щось, захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [19, с. 281].

Відповідно до цього можна констатувати, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина передбачає створення належних умов їх реалізації.

Адміністративно-правове законодавство регулює порядок застосування правових приписів Конституції України, в яких визначаються фундаментальні права і свободи людини та громадянина. Слід зазначити, що правові приписи адміністративно-правового законодавства також визначають окремі права і свободи людини, але такі права, свободи є, як правило, похідними від конституційних прав, свобод і здебільшого пов'язані із реалізацією конституційних прав і свобод.

Таким чином, адміністративно-правове забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина передбачає насамперед регулювання за допомогою правових приписів адміністративно-правового законодавства суспільних відносин, що виникають у процесі їх застосування шляхом впливу на них за допомогою передбачених цим законодавством засобів.

Слід зазначити, що адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина є важливим засобом у процесі реалізації правових приписів адміністративно-правового законодавства щодо забезпечення прав і свобод людини. Такі способи реалізації громадянин своїх прав як використання, додержання та виконання базуються на самостійності прийнятих рішень і дій та бездіяльності, водночас особливістю характеризується їхнє застосування з метою

надання можливості особистості реалізувати передбачене право, свободу для отримання певних благ.

У механізмі адміністративно-правового забезпечення правового регулювання суспільних відносин важливим є з'ясування кількості і якості елементів, необхідних для його функціонування, причому в цьому механізмі важливе місце займають як засоби регулювання, так і засоби реалізації суспільних відносин, коли це стосується забезпечення саме прав і свобод людини та громадянина.

Адміністративно-правове забезпечення механізму правового регулювання суспільних відносин зумовлює використання організаційних форм для впровадження повноти, достатності, доступності процесу реалізації правових приписів і встановлення відносин, які б надали можливість вільно реалізовувати права та свободи для кожної особистості.

Конструкція адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина обумовлена механізмом адміністративно-правового впливу на суспільні відносини, враховуючи при цьому правову культуру та правосвідомість. У цьому контексті необхідна повнота забезпечення всіх елементів адміністративно-правового впливу.

Науковці зазначають, що правове регулювання – це специфічна нормативна частина правового впливу, тобто особливий його порядок, що визначається підвищеною чіткістю нормативної регламентації. Дія і вплив на відносини, їхнє регулювання правом співвідносяться між собою як ціле, особливе й окреме. Адміністративно-правовий вплив – це особливий вид правового впливу, специфічність якого визначається об'єктом впливу, тобто відносинами, що регулюються адміністративно-правовим законодавством, особливостями його є правові приписи [136, с. 92].

Правові приписи адміністративно-правового законодавства впливають на суспільні відносини через спеціальну систему елементів, що називаються у літературі механізмом дії, впливу, регулювання.

У механізмі адміністративно-правового впливу правові приписи як базисні підвалини відіграють роль вихідного засобу, за допомогою якого здійснюється регулювання забезпеченості реалізації прав і свобод людини та громадянина у повсякденному житті.

Норми адміністративно-правового законодавства є важливим інститутом держави й особливо органів управління, за допомогою яких суб'єкти управління шляхом видання нормативно-правових актів організують систему галузей і сфер управління суспільством, державою, встановлюють їхні обов'язки і права (власне, правила поведінки), організують боротьбу з правопорушеннями, створюють систему інформації та передбачають комунікаційні зв'язки між суб'єктами управлінських відносин [137, с. 100].

Поряд з правовими приписами у механізмі адміністративно-правового впливу чільне місце займають також джерела адміністративного права, що зумовлено певними об'єктивними передумовами. Якщо правовий припис містить правило поведінки індивіда, то джерело права вказує на порядок дії правового припису у просторі, часі чи за колом осіб.

У складову механізму адміністративно-правового регулювання, на думку науковців, слід включати також акти реалізації правових приписів.

До складових механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин науковці відносять також правовідносини, які виникають завдяки дії правових приписів на зазначені відносини.

Механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин не може повноцінно їх регулювати без функціональних складових, зокрема таких, як юридичні факти (фактичні склади діянь суб'єкта права), правова свідомість і правова культура, а також законність.

До елементів механізму адміністративно-правового регулювання належать також акти офіційного тлумачення правових приписів адміністративно-правового законодавства та акти застосування їх у життєдіяльності суспільства, держави [138, с. 65].

Враховуючи викладене, що торкається механізму адміністративно-правового впливу на суспільні відносини, то слід підкреслити, що нехтування хоч би одним із елементів зазначеного механізму впливу при забезпеченні реалізації прав і свобод людини і громадянина може суттєво вплинути на результати їх охорони і захисту.

Адміністративно-правове регулювання забезпечує також порядок оскарження неправомірних рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, тобто надає можливість людині та громадянину поновити порушені раніше права, свободи через систему оскарження в органах виконавчої влади або використовувати можливості, передбачені законодавством, які регулюють порядок подання звернення до адміністративного суду [76], а при використанні всіх національних засобів юридичного захисту, звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членами або учасниками яких є Україна [1].

На захист прав і свобод людини та громадянина адміністративно-правовими засобами спрямовані також правові приписи, що встановлюють адміністративну відповідальність. У Кодексі України про адміністративні правопорушення зазначається, що адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Отже, адміністративне правопорушення посягає на певні об'єкти, зокрема і на права та свободи громадян. За такі посягання законодавець встановив адміністративну відповідальність [139].

Аналізуючи підходи науковців-адміністративістів до питання про сукупності елементів механізму адміністративно-правового регулювання, автори колективної монографії «Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку XXI століття)» до сукупності елементів механізму

адміністративно-правового регулювання суспільних відносин відносять: а) правові приписи адміністративно-правового законодавства; б) їхнє зовнішнє вираження – джерела права, тобто нормативно-правові акти; в) публічну адміністрацію, уповноважені на те державні органи, органи місцевого самоврядування, посадові і службові особи; г) принципи діяльності публічної адміністрації; д) індивідуальні акти публічної адміністрації; ж) адміністративно-правові відносини; з) форми адміністрування публічної адміністрації; и) методи адміністрування публічної адміністрації; к) тлумачення правових приписів адміністративно-правового законодавства; л) процедури реалізації правових приписів адміністративно-правового законодавства [129, с. 92–93; 117, с. 33].

Що торкається механізму адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом проти України, то слід зазначити, що до елементів його складу доцільно включити такі складові: а) правові приписи (норми права) адміністративно-правового законодавства; б) джерела права, правові акти, які є підставами виникнення адміністративно-правових відносин, пов'язаних з реалізацією в Україні рішень Європейського суду з прав людини, які постановлені Судом стосовно України, тобто самі рішення Суду як правові акти, що зумовлюють відкриття за ними провадження щодо їхнього виконання і застосування; в) нормативно-правові акти національного законодавства та міжнародно-правові документи, в яких зафіксовані правові приписи, що регулюють процедурно-процесуальний порядок реалізації в Україні рішень Європейського суду з прав людини, постановлених зазначеним Судом щодо України; г) органи і посадові особи, які виконують рішення Європейського суду з прав людини в Україні та контролюють хід їхнього виконання; д) індивідуальні акти, видані певними органами чи посадовими особами при реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні; ж) акти тлумачення правових приписів Конвенції і протоколів до неї Європейським судом з прав людини.

Отже, механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні – це сукупність засобів адміністративно-правового характеру, що застосовуються уповноваженими на те національними державними інституціями, посадовими і службовими особами при реалізації на території України і в її правовому полі рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом проти держави Україна, з метою забезпечення захисту та відновлення прав і свобод особи, що передбачені в Конвенції і протоколах до неї та які були порушені стосовно заявника державою Україна шляхом виконання рішень Європейського суду з прав людини та застосування практики Суду при здійсненні правосуддя і в адміністративній практиці.

Реалізуючи рішення Європейського суду з прав людини, які прийняті Судом щодо України, слід враховувати, що процедурно-процесуальний аспект їх виконання і застосування знаходиться не тільки у сфері національного законодавства. Особливості імплементації європейських стандартів щодо прав людини в правове поле України передбачає їх впровадження в національний механізм охорони і захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина з урахуванням європейських підходів, до його функціонування та правового забезпечення на щаблях правових приписів Європейської спільноти. Усе зазначене повною мірою належить і до сфери, яка пов'язана з механізмом реалізації рішення Європейського суду з прав людини, які прийняті Судом стосовно України, тобто з їхнім виконанням і застосуванням.

Розглядаючи окремі аспекти проблеми реалізації рішень Європейського суду з прав людини, які прийняті Судом стосовно України в плані правового забезпечення їх процедурно-правового регулювання, зокрема і правовими приписами, що напрацьовані в рамках Європейської спільноти, слід виходити з того яким чином вони імплементуються в національне законодавство.

Щодо процедури імплементації в національне законодавство положень правових приписів Ради Європи та її виконавчого органу Комітету Міністрів

Ради Європи, то згідно з положеннями, які закріплені у ст. 9 Конституції України, а це, зокрема, положення про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язкову дію яких на території України надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. У Конституції України також закріплено, що укладання міжнародних договорів, які входять у протиріччя з положеннями Основного Закону нашої держави, можливо лише після внесення відповідних змін до Конституції України [1].

З цього питання в Законі України «Про міжнародні договори України» у ст. 19 задекларовано, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язкову дію яких на території України надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для національного законодавства. Причому в зазначеному законодавчому акті закріплений принцип примату норм міжнародного права над нормами національного законодавства. Так, у зазначеному законі закріплено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [25].

Таким чином, враховуючи положення Основного Закону нашої держави – Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» стосовно питання реалізації рішень Європейського суду з прав людини, які прийняті Судом щодо України, то слід зазначити, що міжнародно-правові документи, які регулюють цю сферу діяльності, якщо вони в установленому порядку набули чинності в Україні, стають правовими приписами національного законодавства.

Базовим документом, що визначає європейські стандарти захисту прав, свобод людини і громадянина в межах Європейського континенту, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколи до неї, учасником якої шляхом підписання і ратифікації її стала Україна.

Процедурне підписання Європейської Конвенція з прав людини Україна здійснила 9 листопада 1995 року, ратифікація Конвенції Україною відбулась 17 липня 1997 року, коли Верховною Радою України був проголосований Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 і 11 до Конвенції». Юридична дієвість для громадян України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року та протоколів до неї набула чинності з 11 листопада 1997 року, тобто з моменту депонування Україною її Ратифікаційної грамоти, шляхом передачі на зберігання Генеральному секретарю Ради Європи [66].

Правозастосовниками відмічається, що при застосовуванні і тлумаченні тієї чи іншої статті Конвенції та протоколів до неї належить спиратися на положення, що відображені у рішеннях ЄСПЛ, оскільки предмет та мета Конвенції вимагають, щоб її положення тлумачили та застосовували у такий спосіб, який би дієво зробив її вимоги не теоретичними або ілюзорними, а практичними й ефективними.

Слід зазначити, що положення Конвенції і протоколів до неї поширюються на адміністративні правовідносини країн-учасниць у таких площинах, як: доктринальній, матеріально-правовій, процесуальній, а також процедурній.

Аналіз показує, що ряд статей Конвенції і протоколів до неї безпосередньо стосується адміністративних правовідносин, визнаючи умови втручання держави у приватне життя, свободу думки й віросповідання, свободу вираження поглядів та свободу зібрань і об'єднань тощо.

Право на справедливий судовий розгляд гарантує ст. 6 Конвенції. У ній встановлені процесуальні вимоги, яких повинні дотримуватися національні суди під час розгляду справ у них.

При цьому процесуальні стандарти Конвенції застосовуються до адміністративного судочинства за умови, якщо спір стосується цивільних прав і обов'язків у розумінні Конвенції і протоколів до неї.

Позиція Європейського суду з прав людини щодо поширення ст. 6 Конвенції на процедуру розгляду адміністративних справ не є однозначною та вичерпною. Вона полягає у тому, що «Суд не вважає, що він повинен у кожному випадку давати узагальнене визначення концепції «цивільних прав та обов'язків».

У таких випадках, відповідно до підходу, що запропонував Європейський суд з прав людини, застосування ст. 6 Конвенції та протоколів до неї не залежить ні від характеру законодавства, яке регулює вирішення певного питання, ні від виду суб'єкта, який приймає рішення, а її застосування залежить лише від природи самого права. Крім того, коли суб'єкт владних повноважень приймає рішення або вчиняє дії, які впливають на існуючі права, свободи особи, якими вона наділена відповідно до національного законодавства, то ці права вважаються цивільними. Результатом цього підходу є практика, відповідно до якої, якщо право існує відповідно до законодавства країни-учасниці Конвенції і протоколів до неї, то не потрібно додаткових ознак або умов для того, щоб визнати його цивільним. Таким чином, будь-яке право, яке юридично закріплене в національному законодавстві і на яке впливають адміністративні процедури, може вважатися цивільним правом у розумінні ст. 6 Конвенції. Зрештою, положення ст. 6 Конвенції належить застосовувати до адміністративних правовідносин у будь-якій ситуації, коли ці правовідносини впливають на цивільні права [154].

При розгляді Конвенції і протоколів до неї у світлі адміністративних правовідносин особливий інтерес викликають статті 8–11 Конвенції. Кожна із зазначених статей гарантує певні права та свободи, такі як: право на повагу до приватного та сімейного життя, свободу думки, совісті та віросповідання, свободу вираження поглядів, свободу зібрань та об'єднань. Статті 8–11 Конвенції побудовані за однією схемою: *перший* пункт визначає право чи свободу, що належить захищати, а *другий* – встановлює умови, відповідно до яких держава-підписант Конвенції і протоколів до неї може законно втручатися у

реалізацію цих прав та свобод. Дотримання державою як позитивних (передбачених першими пунктами), так і негативних (визначених другими пунктами) зобов'язань може бути предметом адміністративної юрисдикції в Україні. Тому розуміння змісту цих статей у світлі тлумачення Європейського суду з прав людини є надзвичайно важливим, особливо враховуючи наявність рішень проти України, ухвалених судом за порушення стст. 8–10 Конвенції. Що ж до позитивних зобов'язань держави, то ЄСПЛ у своїй практиці наголошує, що йдеться не лише про захист особи від свавільного втручання органів державної влади, але й про вжиття органами державної влади заходів, що спрямовані на дотримання гарантованих прав, свобод, а також у відносинах між приватними особами [154].

Відповідно до практики ЄСПЛ національні публічні інституції повинні гарантувати такі умови: а) особи могли реалізувати своє право чи свободу ефективно; б) інші приватні особи не перешкоджали особі реалізувати її право чи свободу; в) самі приватні особи вживали заходів для гарантування реалізації прав і свобод іншими особами.

Щодо правового регулювання процедури реалізації рішень Європейського суду з прав людини, винесених ЄСПЛ проти України і їх реалізації на території нашої держави, після доповнення Конвенції Протоколом № 11, який встановив перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією, передбачено у ст. 46, що держави-підписанти Конвенції і протоколів до неї зобов'язуються виконувати рішення ЄСПЛ у будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Остаточне рішення Європейського суду з прав людини передається Комітету Міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 19 Конвенції щодо дотримання зобов'язань держав-учасників положень Конвенції та протоколів до неї створюється Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі. Згідно зі ст. 32 Конвенції юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється на

всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд [154].

Юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї з дотриманням застережень, що обумовлені державою-підписантом Конвенції, за умов, зазначених у стст. 56, 57 Конвенції [154].

Отже, держави-учасники Конвенції, ратифікувавши її та протоколи до неї, визнають їхню дію на своїй території. Вони також визнають на своїй території юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Це зумовлює те, що на території держави-учасниці Конвенції поряд з Конвенцією і протоколами до неї має юридичні повноваження і Європейський суду з прав людини, а також на їхню територію розповсюджується дія Регламенту Європейського суду з прав людини та методичні вказівки Ради Європи в галузі адміністративного судочинства та адміністративного права, які оформлюються Комітетом Міністрів Ради Європи у вигляді рекомендацій чи резолюцій.

Так, зокрема в Резолюції (77) 31 Комітету Міністрів про захист особи стосовно актів в адміністративних органах влади зазначається: що незважаючи на відмінності між адміністративними і правовими системами держав-членів, існує широкий консенсус стосовно основних принципів, які мають застосовуватися в адміністративних провадженнях і, зокрема, за необхідності забезпечення справедливості у стосунках між особою та адміністративними органами влади [140, с. 641–642].

Рекомендація № К (80) 2 Комітету Міністрів державам-членам передбачає, що стосовно реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень слід:

а) керуватися у своєму праві та адміністративній практиці принципами, викладеними в додатку до цієї Рекомендації;

b) у встановленому порядку інформувати Генерального секретаря Ради Європи про будь-які значні події у сфері, про яку йдеться в Рекомендації [140, с. 652].

Рекомендація № К (84) 15 Комітету Міністрів державам-членам стосовно публічно-правової відповідальності за спричинену шкоду рекомендує урядам держав-членів:

a) у своєму праві й практиці керуватися принципами, викладеними в додатку до цієї Рекомендації;

b) розглянути доцільність створення у своєму внутрішньому порядку, якщо це необхідно, відповідного механізму, який би не допускав невиконання органами державної влади своїх обов'язків з відшкодування шкоди через нестачу коштів [140, с. 666].

У Рекомендації № К (87) 16 Комітету Міністрів державам-членам стосовно адміністративних процедур, які впливають на права великої кількості осіб зазначається, що ця рекомендація застосовується у сфері захисту прав, свобод та інтересів осіб, у зв'язку з ненормативними адміністративними рішеннями (адміністративними актами), які стосуються великої кількості осіб, а саме:

a) великої кількості осіб, яким адресовано адміністративний акт (далі – перша категорія осіб);

b) великої кількості осіб, на індивідуальні права, свободи чи інтереси яких може вплинути адміністративний акт, навіть незважаючи на те, що він їм не адресований (далі – друга категорія осіб);

c) великої кількості осіб, які, згідно з національним правом, мають право заявити про певний колективний інтерес, на який може вплинути адміністративний акт (далі – третя категорія осіб) [140, с. 683].

У Рекомендації № К (89) 8 Комітету Міністрів державам-членам стосовно тимчасового судового захисту в адміністративних справах рекомендується, що слід враховувати те:

– що діяльність адміністративних органів влади здійснюється в численних сферах і може впливати на індивідуальні права, свободи та інтереси;

– що негайне і повне виконання адміністративних актів, які стали або можуть стати предметом оскарження, спроможні за деяких обставин завдавати інтересам осіб непоправної шкоди і що необхідно, заради справедливості, не допускати таких наслідків;

– що доцільності гарантувати особам, які цього потребують, тимчасовий захист з боку судів, не ігноруючи при цьому необхідність забезпечення ефективності адміністративної діяльності;

– що загальні принципи забезпечення захисту особи стосовно актів адміністративних органів влади, викладені в Резолюції (77) 31, та про принципи стосовно реалізації адміністративними органами дискреційних повноважень, наведені в Рекомендації К (80). Тому урядам держав-членів слід керуватися в своєму праві та адміністративній практиці принципами, викладеними в цій Рекомендації [140, с. 701; 141].

Рекомендація № RPC (2001) 9 Комітету Міністрів державам-членам стосовно альтернатив судовому вирішенню спорів між адміністративними органами влади та приватними особами передбачає, що Комітет Міністрів, керуючись положеннями ст. 15.b Статуту Ради Європи виходячи з того, що, з одного боку, величезна кількість справ, а в деяких державах також постійне зростання цієї кількості, може підірвати спроможність судів, до компетенції яких входить розгляд адміністративних справ, розглядати такі справи в межах розумного строку, як цього вимагає ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини; з іншого боку, виходячи з того, що на практиці судова процедура не завжди виявляється найбільш доцільним шляхом вирішення того чи іншого адміністративно-правового спору.

Широке поширення використання альтернативних засобів вирішення адміністративно-правових спорів може допомогти вирішенню цих проблем і наближенню адміністративних органів влади до громадян та принципівими

перевагами альтернативних засобів вирішення адміністративно-правових спорів можуть бути, залежно від конкретної справи, використання простіших і гнучкіших процедур, які сприяють більш оперативному вирішенню спору і з меншими витратами.

Досягнення дружнього врегулювання передбачає можливість залучення експертів для врегулювання спору та вирішення спорів у світлі принципу справедливості, а не лише у світлі суворих правових норм, а також надає більшій свободі розсуду. У зв'язку з цим вважати за необхідне передбачити можливість у відповідних випадках вирішувати адміністративно-правові спори за допомогою засобів, альтернативних судовому провадженню, виходячи з того, що використання альтернативних засобів не повинно надавати адміністративним органам влади або приватним особам будь-які можливості ухилення від виконання своїх обов'язків чи від дотримання принципу верховенства права. Тому використання альтернативних засобів має завжди передбачати можливість судового перегляду справи, оскільки це становить основну гарантію захисту прав як осіб, так і адміністративних органів влади. Слід також враховувати те, що засоби, альтернативні судовому вирішенню спору, повинні передбачати дотримання принципів рівності та безсторонності, а також забезпечення поваги до прав сторін у спорі [154].

Цією Рекомендацією передбачено урядам держав-членів сприяти використанню альтернативних засобів вирішення спорів між адміністративними органами та приватними особами, дотримуючись у своєму законодавстві та практиці принципів добросовісної практики, викладених у додатку до цієї Рекомендації [142].

Рекомендація № RPC (2003) 16 Комітету Міністрів торкається питань виконання адміністративних і судових рішень у сфері адміністративного права, зокрема, в ній зазначається, що Комітет Міністрів, керуючись положеннями ст. 15.b Статуту Ради Європи, акцентує увагу на необхідності забезпечення довіри приватних осіб до адміністративної і судової системи і з огляду на це також на

необхідності забезпечення виконання як рішень адміністративних органів, які покладають обов'язки на приватних осіб, так і судових рішень у сфері адміністративного права, які визнають права приватних осіб.

У ній зазначається, що діяльність адміністративних органів передбачає ефективне виконання їхніх рішень приватними особами, враховуючи те, що при виконанні адміністративних рішень повинні бути дотримані права та інтереси приватних осіб щодо врахування загальних принципів забезпечення захисту особи стосовно актів адміністративних органів, які викладені в Резолюції (77) 31, та принципи здійснення адміністративними органами дискреційних повноважень, які наведені в Рекомендації К (80)2, а також додержуючись положень Рекомендації К (89) 8 з попереднього судового захисту в адміністративних справах, згідно з якою у разі ймовірності завдання приватним особам значної шкоди внаслідок виконання адміністративного рішення, яке стосується цих осіб, правоможний судовий орган повинен вжити відповідних заходів попереднього захисту.

У цій рекомендації зазначається, що дієвість правосуддя вимагає виконання судових рішень у сфері адміністративного права, особливо коли вони стосуються адміністративних органів та акцентується у зв'язку з цим увага на права, які захищає Європейська конвенція з прав людини, а також на тому, що невід'ємною частиною їх є виконання судових рішень у межах розумного строку, посилаючись при цьому на Рекомендацію К (84) 15 стосовно публічно-правової відповідальності за спричинену шкоду, яка зумовлює держав-членів Конвенції створити відповідний механізм, який би не дозволяв органам державної влади не виконувати своїх обов'язків з відшкодування такої шкоди, посилаючись на нестачу коштів. При цьому слід дотримуватись положень Резолюції № 3, яка була ухвалена на 24-й Конференції міністрів юстиції європейських країн, що проходила у м. Москві з 4 по 5 жовтня 2001 року і присвячувалася «загальному підходу та засобам досягнення ефективного виконання судових рішень». Її учасники закликали Раду Європи «визначити на європейському рівні загальні

норми й принципи щодо виконання судових рішень», також рекомендували урядам держав-членів забезпечувати ефективне виконання адміністративних і судових рішень у сфері адміністративного права, дотримуючись у законодавчій сфері і на практиці принципів добросовісної діяльності, які наведені в додатку до цієї рекомендації.

Виконання адміністративних рішень стосовно приватних осіб як сфера застосування базується на принципах, які містяться у зазначеній частині, і застосовується до будь-якого окремого заходу або рішення, вжитого (ухваленого) при здійсненні державно-владних повноважень, який/яке внаслідок свого характеру безпосередньо чи у фізичному, чи в юридичному сенсі впливає на права, свободи чи інтереси осіб.

Практичне виконання зумовлює, що: а) держави-члени повинні створити належні правові умови, які забезпечують виконання приватними особами адміністративних рішень, доведених до їхнього відома відповідно до закону, хоча при цьому має забезпечуватися захист їхніх прав і інтересів з боку судових органів; б) якщо закон не передбачає автоматичного призупинення набрання рішенням законної сили у разі подання апеляції, відповідні приватні особи повинні мати змогу звернутися до адміністративного чи судового органу з вимогою призупинити практичне виконання оскаржуваного рішення, що має на меті захист їхніх прав та інтересів; с) для реалізації такої можливості має передбачатися у межах розумного строку з метою недопущення блокування діяльності адміністративних органів без нагальної необхідності та забезпечення юридичної визначеності; d) приймаючи рішення стосовно вимоги призупинити набрання рішенням законної сили або практичне виконання оскаржуваного рішення, адміністративний орган, і якщо це не виключається законом, судовий орган, має враховувати суспільний інтерес, а також права та інтереси третіх осіб.

У зазначеній рекомендації зафіксовано, що примусове виконання рішення передбачає:

1) вжиття адміністративними органами примусових заходів з виконання рішень має підлягати таким гарантіям: а) примусове виконання рішень має бути прямо передбачене законом; б) приватним особам, проти яких передбачається примусове виконання рішення, необхідно надати можливість виконати адміністративне рішення в межах розумного строку, за винятком випадків, коли існують відповідні підстави для його негайного виконання; с) приватні особи, проти яких передбачається застосування примусових заходів з виконання рішення, мають бути повідомлені про такі заходи та проінформовані про відповідні підстави для їх вжиття; d) застосування примусових заходів з виконання рішення і, зокрема, застосування додаткових фінансових санкцій має здійснюватися з дотриманням принципу пропорційності;

2) у невідкладних випадках сутність процедури примусового виконання має бути пропорційною до невідкладності справи;

3) приватні особи повинні мати можливість оскаржити у судовому порядку процедуру примусового виконання рішення з метою захисту своїх прав та інтересів;

4) у випадку незастосування адміністративним органом процедури примусового виконання рішення, ті особи, права та інтереси яких мали бути захищені цим невиконаним рішенням, повинні мати можливість звернутися за захистом до судового органу.

Виконання судових рішень стосовно адміністративних органів передбачає загальні положення, де держави-члени Конвенції мають дбати про забезпечення практичного виконання адміністративними органами судових рішень. Для цього у межах національної держави слід створити відповідний механізм, який би не дозволяв органам державної влади не виконувати своїх обов'язків з відшкодування такої шкоди, посилаючись на нестачу коштів.

Виконання судового рішення, яке містить обов'язок сплатити певну грошову суму, згідно з цією рекомендацією, передбачає, що: а) державам-членам необхідно дбати про те, щоб адміністративні органи, які зобов'язані сплатити

певну грошову суму, виконували такий обов'язок у межах розумного строку; б) сума компенсації, призначена для сплати адміністративним органом у разі невиконання ним судового рішення, яке зобов'язує цей орган сплатити певну грошову суму, має бути не меншою, ніж сума компенсації, яка підлягає сплаті приватною особою адміністративному органу в подібній ситуації; в) необхідно передбачити відповідні умови, які не дозволяють адміністративному органу посилатися на відсутність коштів як підставу для невиконання свого обов'язку сплатити певну грошову суму; г) у разі невиконання адміністративним органом судового рішення, яке зобов'язує цей орган сплатити певну грошову суму, держави-члени мають також передбачити можливість накладення арешту на майно такого органу в межах, передбачених законом [143].

Рекомендація № RPC (2004) 20 Комітету Міністрів щодо судового перегляду адміністративних спорів акцентує увагу на ст. 6 Конвенції, яка проголошує, що «кожен має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом», та про відповідну судову практику Європейського суду з прав людини стосовно адміністративних спорів.

У рекомендації зазначається, що ефективний судовий перегляд адміністративних актів з метою забезпечення захисту прав і інтересів приватних осіб є невід'ємним елементом системи захисту прав людини. Тому виходячи з необхідності забезпечення балансу законних інтересів усіх сторін, піклуючись при цьому про уникнення затягування відповідної процедури і дбаючи про дієвість та ефективність публічного управління, взяти до уваги результати моніторингу за дотриманням державами-членами Конвенції своїх зобов'язань щодо «функціонування судової системи» та виконанням ними рішення, яке заступники міністрів ухвалили на своїй 693-й нараді 21 січня 2000 року про можливість і межі судового перегляду адміністративних рішень, у світлі висновків Першої конференції голів вищих адміністративних судів в Європі на тему «Можливості і межі судового контролю за адміністративними рішеннями у

держав-членах», яка відбулася в Страсбурзі з 7 по 8 жовтня 2002 року. Повинні враховувати юридичні документи Ради Європи у сфері адміністративного права і, зокрема, Резолюцію (77) 31 про захист особи у зв'язку з відповідними актами адміністративних органів влади та Рекомендацію К (94) 12 про незалежність, ефективність і роль суддів, а також Рекомендацію К (2003) 16 щодо виконання адміністративних і судових рішень у сфері адміністративного права. Спрямовуючи при цьому зусилля на зміцнення верховенства права і забезпечення прав людини, які є основними цінностями правових систем держав-членів Ради Європи, намагаючись забезпечити ефективний доступ до судового перегляду адміністративних актів, виходячи з переконання в тому, що інші методи контролю за адміністративними актами, такі як процедури оскарження в межах самої системи адміністративних органів влади та контроль з боку інституту омбудсмена, а також звернення до альтернативних, позасудових засобів вирішення спору між адміністративними органами влади та приватними сторонами, можуть сприяти покращенню функціонування юрисдикцій та ефективному захисту прав кожного, рекомендує урядам держав-членів Конвенції впроваджувати у своїх національних правових системах і застосовувати на практиці принципи, що наведені в зазначеній Рекомендації [144].

Рекомендація № 11(2000)2 Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини» передбачає, що, згідно зі ст. 46 Конвенції, Договірні Сторони взяли на себе зобов'язання виконувати остаточні рішення Європейського суду з прав людини в будь-якій справі, сторонами якої вони є, і на тому, що Комітет Міністрів здійснюватиме нагляд за виконанням цих рішень.

У цій рекомендації зазначено, що за певних обставин згадані вище зобов'язання зумовлюють вжиття інших заходів, крім справедливої сатисфакції, яку присуджує Суд, згідно зі ст. 41 Конвенції, та/або загальних заходів, якими потерпілій стороні забезпечується, наскільки це можливо, відновлення

попереднього правового становища, яке ця сторона мала до порушення Конвенції, наголошуючи при цьому на тому, що компетентні органи держави-відповідача самі вирішують, які заходи, зважаючи на наявні в національній правовій системі засоби, є найбільш відповідними для досягнення *restitutio in integrum*; пам'ятаючи про те, що практика Комітету Міністрів у здійсненні нагляду за виконанням рішень Суду показує, що у виняткових випадках повторний розгляд справи або поновлення провадження є найбільш ефективним, якщо не єдиним засобом досягнення *restitutio in integrum*.

Звертається увага виходячи з цих міркувань до Договірних Сторін з рекомендацією забезпечити на національному рівні адекватні можливості досягнення, наскільки це можливо, *restitutio in integrum* та закликає Договірні Сторони, зокрема, до перегляду своїх національних правових систем з метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження, у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції.

Особливо в таких випадках:

1) коли потерпіла сторона і надалі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні, наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не була адекватним засобом захисту і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження;

2) коли рішення Суду спонукає до висновку, що: а) оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті; б) в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи недоліки, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні [145].

Регламентуючи питання, пов'язані з виконання рішень національних судів на рівні базових законодавчих актів, а також на рівні процесуальних кодексів, законодавець у питаннях виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини на території України виходив з того, що ефективно виконання і застосування рішень ЄСПЛ вимагає особливої процедури

їхнього впровадження в українську дійсність. З огляду на те, що рішення ЄСПЛ є досить складними і вимагає злагодженої роботи всіх державних інституцій, в Україні 23.02.2006 прийнятий спеціальний Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурно-процесуальних засад виконання і застосування рішень ЄСПЛ та запобігання нових порушенням Конвенції та протоколів до неї з боку української держави.

Прийняття зазначеного закону в Україні було обумовлено тим, що, згідно з його положень, Україна як держава стала стороною Конвенції і протоколів до неї і таким чином на загальнодержавному рівні зобов'язалась дотримуватися і поважати права і свободи людини, передбачені в Конвенції та протоколах до неї і, відповідно, виконувати рішення Європейського суду з прав людини, де вона є стороною на своїй території.

Український законодавець, імплементуючи положення Конвенції та протоколів до неї Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», визначає перелік рішень, винесених ЄСПЛ як такі, що підлягають виконанню на території України. Так, згідно з цього законодавчого акта до них належать:

а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення державою прав і свобод людини, передбачених у Конвенції та протоколах до неї;

б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;

в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України.

Ці три види рішень Європейського суду український законодавець визначив, що вони повинні виконуються на території України (згідно з редакцією Закону України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV);

г) рішення Європейського суду з прав людини щодо схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України передбачено Законом України від 15.03.2011 № 3135-VI. Цим законом був доповнений Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [146].

Таким чином, вищезазначений закон визначає чотири види рішень Європейського суду з прав людини, які національний законодавець включає в загальне поняття «рішення» і які, згідно із зазначеним законом, підлягають виконанню на території України.

Розглядаючи ці види рішень, вітчизняні науковці називають їх рішеннями одного і того ж порядку, які є рівнозначними у контексті правозастосування [124, с. 772–773; 125, с. 275–276].

Український законодавець включає в поняття остаточне рішення, що має бути виконане на території нашої держави такі види рішень Європейського суду з прав.

Перший вид рішень – остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції і протоколу до неї. Статус остаточного таке рішення набуває після набрання ним законної сили.

Поняття «остаточне рішення» не регламентується законодавством України. Більш детально воно визначається в положеннях ряду статей Конвенції і протоколах до неї.

Так, згідно з положеннями п. 1 ст. 27 Конвенції Суддя, який здійснює розгляд поданої в ЄСПЛ заяви фізичної особи, групи осіб або неурядової організації (ст. 34 Конвенції), одноосібно може оголосити таку заяву неприйнятною або ж своїм рішенням виключити заяву, яку подано до Суду з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийнято без додаткового вивчення. Таке рішення ЄСПЛ статус остаточного (п. 2 ст. 27 Конвенції). Якщо ж Суддя не виносить такого рішення, а передає заяву на розгляд комітету або палаті, то щодо такої заяви комітет при одностайному рішенні його членів може:

а) оголосити заяву неприйнятною і вилучити її з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийнято без додаткового вивчення;

б) оголосити заяву прийнятною і одночасно винести щодо неї рішення по суті, якщо викладені в заяві питання щодо тлумачення або застосування Конвенції і протоколів до неї є напрацьованою практикою самого ЄСПЛ.

Рішення і рішення по суті прийняті комітетом у випадках, передбачених п. 1 ст. 28 Конвенції, набувають статус остаточних (п. 2 ст. 28 Конвенції).

Якщо відповідно до ст. 27 або ст. 28 не прийнято жодного рішення або відповідно до ст. 28 не прийнято жодного рішення по суті, палата приймає рішення щодо прийнятності індивідуальних заяв, поданих згідно зі ст. 34.

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до несумісності з рішенням, винесеним ЄСПЛ, постановленим раніше, палата може в будь-який час до винесення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін не заперечує проти цього.

Згідно зі ст. 43 Конвенції рішення звичайної палати ЄСПЛ у складі семи суддів набувають статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції тоді, коли:

а) сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передачу справи на розгляд Великої палати;

б) після трьох місяців від дати винесення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено;

с) коли колегія Великої палати у складі п'яти її суддів відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі ст. 43 Конвенції.

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі ст. 33 або ст. 34, якщо звичайна палата відмовляється від розгляду справи згідно зі ст. 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі ст. 43;

b) приймає рішення з питань, поданих ЄСПЛ Комітетом Міністрів відповідно до п. 4 ст. 46 (про дотримання державою взятих на себе зобов'язань);

c) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі ст. 47.

Слід зазначити, що відповідно до ст. 44 п. 1 остаточним є рішення Великої палати, тобто палати у складі сімнадцяти суддів Суду, в яку входять: Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, яких визначено відповідно до Регламенту Суду (ч. 3. ст. 27 Конвенції).

Стосовно цього питання також необхідно враховувати, що відповідно до ст. 37 ЄСПЛ може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дозволяють зробити висновок, що:

a) заявник не має наміру надалі підтримувати свою заяву;

b) спір уже вирішено;

c) з якоїсь іншої причини, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Однак ЄСПЛ продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї.

Таким чином, підбиваючи підсумки висловленому, слід звернути увагу, що рішення Європейського суду з прав людини набирають статусу остаточного, якщо таке рішення приймає Суддя одноосібно (згідно з п. 1 ст. 27 Конвенції і відповідно до п. 2 зазначеної статті) або таке рішення одноголосно прийняв комітет палати у складі трьох суддів (п. 1 підпункти a) і b) і, відповідно, прийнято рішення або рішення по суті, які набувають статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 28 Конвенції), а також остаточним є рішення палати у складі семи суддів або палати з п'яти суддів, якщо Комітет Міністрів Ради Європи одноголосним рішенням створить таку палату (п. 2 підпункти a); b); c) ст. 44 Конвенції). Остаточним є також рішення в тому випадку, якщо колегія з п'яти суддів Великої палати приймає клопотання про задоволення звернення звичайної

палати про передачу справи на розгляд Великої палати і Велика палата вирішує справу шляхом винесення рішення (п. 3 ст. 43 Конвенції), яке є остаточним (п. 1 ст. 44 Конвенції).

З цього питання слід враховувати, що у всіх справах, які розглядаються звичайної палатою або Великою палатою, Комісар Ради Європи з прав людини має право направляти свої письмові зауваження і брати участь у їх слуханнях (п. 3 ст. 36 Конвенції).

Остаточними рішення Європейського суду можуть бути і відповідно до положень, передбачених у п. 1. підпунктах «а»; «b»; «з» ст. 37 Конвенції), тоді коли ЄСПЛ може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дозволяють зробити висновок: а) заявник не має наміру надалі підтримувати свою заяву; б) спір уже вирішено; с) що з якоїсь іншої причини, встановленої Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Другий вид рішень – остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України, згідно зі ст. 41 (справедлива сатисфакція), ЄСПЛ може оголосити, що мало місце порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд за необхідності надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію. Згідно з Правилем 751 Регламенту ЄСПЛ (постанова щодо справедливої сатисфакції), якщо палата або комітет встановлять порушення Конвенції та протоколів до неї, то до цього рішення приєднується постанова про застосування ст. 41 Конвенції, за умови подання відповідного клопотання за умовами, передбаченими правилом 60 Регламенту суду (вимоги справедливої сатисфакції), і за умови готовності питання для вирішення [79].

Третій вид рішень – рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання спору у справі проти України.

Поняття такого рішення не знайшло належного розкриття ні в зазначеному Законі України, ні в Конвенції і протоколів до неї, проте буквальне тлумачення цього словосполучення дозволяє провести умовну паралель з мировою угодою сторін, а саме угодою уповноваженого представника держави та заявника, яке затверджується ЄСПЛ при дотриманні всіх необхідних умов.

Відповідно до положень ст. 38 і ст. 39 Конвенції визначено порядок прийняття таких рішень. Так, якщо ЄСПЛ визнає заяву прийнятною, він: а) розглядає справу разом з представниками сторін і в разі необхідності проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови; б) надає себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, які визначає Конвенція та протоколи до неї. Причому процедура дружнього врегулювання спору, відповідно до п. 2 ст. 39 Конвенції, є конфіденційною, тобто не підлягає офіційному оприлюдненню.

У разі укладення дружнього врегулювання ЄСПЛ вилучає справу з реєстру, прийнявши рішення, в якому відбивається лише стислий виклад фактів і досягнутого рішення. Це рішення передається Комітету Міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за виконанням умов дружнього врегулювання, викладених у рішенні.

Четвертий вид рішень – рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України. Цей вид рішення в системі Конвенції з'явився у 2001 році. Офіційно в системі ЄСПЛ цей вид рішень з'явився тільки у 2012 році після прийняття додаткового правила 62 А до Регламенту Європейського суду з прав людини 2 квітня 2012 року [79; 147, с. 198].

Схвалення Європейським судом з прав людини умов односторонньої декларації у справі проти України є альтернативною процедурою судовому розгляду справи проти України.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що поняття «рішення» Європейського суду з прав людини, які виконуються в Україні, визначаються національним законодавством. Базовим з цього питання є Закон України «Про виконання та застосування рішень Європейського суду з прав людини». Основоположним нормативно-правовим актом після ратифікації у 1997 році Верховною Радою України стала Конвенція і протоколи до неї, а також Регламент Європейського суду з прав людини. Зазначені міжнародно-правові документи з цього моменту стали частиною національного законодавства, а їхні положення – загальнообов'язковими для правової системи України. Таким чином, положення, які регулюють поняття та сутність остаточного рішення, рішення Європейського суду з прав людини, які зафіксовані в Європейській конвенції, протоколах до неї, Регламенті Суду, є керівними началами при тлумаченні поняття терміна «рішення» Європейського суду, яке підлягає виконанню і застосуванню на території України [147, с. 198; 148, с. 60–64].

2.2. Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Розглядаючи питання, пов'язане з реалізацією рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих Судом щодо України, слід зазначити, що згідно з Конвенції (ст. 46) та протоколів до неї держави-підписанти Конвенції зобов'язуються виконувати остаточні рішення Європейського суду з прав людини у будь-якій справі, в якій вони є стороною.

У функціонуючому механізми реалізації рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих Судом щодо України, провідна роль покладається на суб'єкти, які на національному рівні реалізують рішення ЄСПЛ. У дослідженні нами зазначено, що реалізація рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих Судом щодо України, здійснюється у формі виконання, застосування та шляхом посилення.

У Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [78] зазначається, що органом, відповідальним за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та за координацію виконання рішень ЄСПЛ в Україні, є Орган представництва.

Згідно із зазначеним законом Орган представництва відповідає за виконання таких завдань: 1) забезпечення представництва України у Європейському суді з прав людини; 2) забезпечення виконання рішень Європейського суду з прав людини, прийнятих Судом щодо України; 3) інформування Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання рішень Європейському суду з прав людини щодо України.

Відповідно до Указу Президента України від 25 червня 2002 року № 581 «Про Порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час розгляду справ у закордонних юрисдикційних органах» [149], а також постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 року № 784 [150] функції органу, відповідального за забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини, та виконання його рішень, тобто функції Органу представництва, покладено на Міністерство юстиції України.

У пункті 3 вказаної постанови Кабінету Міністрів України визначено, що представництво України в Європейському суді з прав людини приймає участь у розгляді питань дотримання державою Європейської конвенції щодо захисту прав людини, зокрема і в ЄСПЛ, а також здійснює звітування про хід виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України. Від імені Уряду України цими питаннями займається Міністерство юстиції України, яке через Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ акумулює всю роботу у цьому напрямі діяльності.

Законодавчо врегульовано, що Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Міністра юстиції України.

Посаду Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини може обіймати громадянина України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менш ніж три роки та володіє однією з офіційних мов Ради Європи (англійською чи французькою). При цьому за умовами оплати праці, матеріально-побутового та іншого забезпечення Урядовий уповноважений прирівнюється до посади заступника міністра юстиції України.

Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини здійснює діяльність відповідно до Положення, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року № 784 [150].

У Положенні зафіксовано, що основними завданнями Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ є:

1) забезпечення представництва України в ЄСПЛ під час розгляду справ про порушення державою Конвенції і протоколів до неї та справ за заявами України щодо порушення Конвенції і протоколів до неї іншими державами-учасницями Конвенції, а також як третьої сторони під час розгляду справ за заявами громадян України або юридичних осіб-резидентів України проти інших держав-учасниць Конвенції;

2) координація роботи, пов'язана з підготовкою матеріалів для розгляду справ у ЄСПЛ та виконанням його рішень, а також співпраця з цією метою з іншими органами державної влади й органами місцевого самоврядування;

3) підготовка та внесення на розгляд ЄСПЛ необхідних матеріалів та участь у слуханні справ, які розглядаються Європейським судом з прав людини щодо України;

4) інформування в установленому порядку Комітет Міністрів Ради Європи про хід виконання Україною рішень ЄСПЛ;

5) виявлення причин порушення Конвенції і протоколів до неї державою Україна та розроблення пропозицій щодо їхнього усунення, а також недопущення вчинення порушень у майбутньому;

6) організація роботи із створення необхідних умов для проведення ЄСПЛ розслідування у справі про порушення Конвенції і протоколів до неї та вжиття заходів відповідно до регламенту Європейського суду з прав людини;

7) подання необхідної інформації уповноваженим особам, які проводять перевірку дотримання Конвенції і протоколів до неї інституціями держави Україна [150].

Відповідно до покладених на Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини завдань він:

1) вивчає факти та обставини справи про порушення Конвенції запитів ЄСПЛ;

2) відповідає в установленому порядку на запити ЄСПЛ, надає докази, надсилає повідомлення та додаткові письмові зауваження, а також іншу інформацію щодо справ про порушення Конвенції і протоколів до неї Україною;

3) надсилає до державних органів запити стосовно надання матеріалів і пояснень у справах про порушення Конвенції і протоколів до неї, координує роботу з підготовки пропозицій з організаційно-правових, процедурних та інших питань, пов'язаних із забезпеченням представництва України в ЄСПЛ та виконанням його рішень;

4) визначає заходи, необхідні для створення умов для проведення ЄСПЛ, розслідування у справах про порушення Конвенції і протоколів до неї;

5) визначає порядок вжиття заходів відповідно до регламенту Європейського суду з прав людини;

6) виступає доповідачем під час розгляду в ЄСПЛ справ щодо порушення Україною Конвенції і протоколів до неї;

7) проводить переговори із заявником, у разі потреби узгоджує на міжвідомчому рівні умови дружнього врегулювання у справах проти України,

укладає у передбаченому законодавством порядку угоду про дружнє врегулювання;

8) готує інформацію про хід розгляду у ЄСПЛ справ про порушення Україною Конвенції і протоколів до неї та про виконання його рішень;

9) готує та подає Комітету Міністрів Ради Європи інформацію та звіти про хід виконання Україною рішень ЄСПЛ;

10) здійснює аналіз практики ЄСПЛ, передусім у справах проти України, з метою виявлення причин, що призвели чи можуть призвести до порушення Конвенції і протоколів до неї, готує відповідні аналітичні огляди та висновки;

11) подає Міністерству юстиції України пропозиції щодо методики проведення експертизи проектів законів та підзаконних актів, а також актів законодавства на відповідність Конвенції та практиці ЄСПЛ;

12) розробляє пропозиції до навчальних програм з вивчення Конвенції і протоколів до неї, практик ЄСПЛ;

13) подає органам публічної адміністрації пропозиції щодо можливих шляхів запобігання порушенням прав людини в Україні;

14) вживає необхідні заходи щодо залучення представників органів державної влади за погодженням з їхніми керівниками для забезпечення представництва України в ЄСПЛ та виконання його рішень [150].

При здійсненні покладених на нього завдань Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ має право:

1) звертатися із запитом до органів публічної адміністрації та отримувати від них необхідні матеріали й інформацію;

2) утворювати експертні та робочі групи, залучати спеціалістів, науковців та експертів до вирішення питань, що належать до його компетенції;

3) звертатися до публічної адміністрації, підприємств, установ та організацій з метою надання сприянь у здійсненні заходів щодо забезпечення представництва України в ЄСПЛ та виконання його рішень, а також із створення

необхідних умов для проведення ЄСПЛ розслідування у справі про порушення Конвенції і протоколів до неї та вжиття заходів відповідно до його регламенту.

У разі відсутності Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ його обов'язки за дорученням міністра юстиції України виконує його заступник, до повноважень якого належать питання координації та контролю за роботою Секретаріату Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ, який забезпечує його діяльність.

Секретаріат Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ утворюється у складі центрального апарату Міністерства юстиції України на правах департаменту.

На регіональному рівні діяльність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ забезпечують його представники, що працюють у складі Головного управління юстиції Міністерства юстиції в АРК, обласних, Київському та Севастопольському міських управліннях юстиції та очолюють регіональні відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ.

Оскільки Органом представництва, який забезпечує представництво України в ЄСПЛ, згідно з поточним законодавством, виступає Міністерство юстиції України, а діяльність Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ пов'язана з роботою Європейського суду з прав людини, на нього покладено функцію, пов'язану з інформуванням Комітету Міністрів Ради Європи про хід виконання рішень ЄСПЛ, то він, як представник Міністерства юстиції України працює у складі Постійного представництва України при Раді Європи.

Важливо зазначити, що Орган представництва забезпечує представництво України під час розгляду справ у ЄСПЛ відповідно до спеціального порядку, який визначає механізм забезпечення представництва України під час розгляду справ у ЄСПЛ за поданими проти України заявами окремих осіб або груп осіб, неурядових організацій, заявами громадян України та юридичних осіб-резидентів, поданими проти інших держав-учасниць Конвенції і протоколів до неї, а також під час розгляду міждержавних справ відповідно до ст. 33 зазначеної

Конвенції. Цей порядок затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 року № 553 «Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України під час розгляду справ у Європейському суді з прав людини» [151].

Згідно з п. 2 цього Порядку відповідальним за забезпечення представництва України у ЄСПЛ є Міністерство юстиції України в особі Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ.

Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ після отримання матеріалів справи для подання зауважень щодо прийнятності та суті заяви, яка перебуває на розгляді у ЄСПЛ, розробляє план організаційно-правових заходів щодо забезпечення захисту інтересів України у ЄСПЛ.

Відповідно до плану організаційно-правових заходів Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ надає своїм представникам доручення щодо збирання необхідних документів та інформації, надсилає до органів виконавчої влади запити або доручення, які підлягають обов'язковому виконанню. На підставі отриманих даних він готує зауваження щодо прийнятності по суті заяви і надсилає їх до ЄСПЛ в установлені Судом строки. У разі прийняття ЄСПЛ рішення про проведення усних слухань Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ вносить до Кабінету Міністрів України погоджені з Міністерством закордонних справ України пропозиції щодо складу делегації, яка представлятиме Україну на слуханнях у ЄСПЛ, і несе відповідальність за формування її позиції.

З метою підготовки пропозицій з організаційно-правових, процедурних та інших питань, пов'язаних із забезпеченням представництва України в ЄСПЛ, Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ утворюється у разі потреби міжвідомча робоча група, до складу якої включаються представники відповідних органів публічної адміністрації, підприємств, установ та організацій. У разі коли обставини справи надають підстави прогнозувати констатацію ЄСПЛ порушення Україною положень Конвенції і протоколів до неї або свідчать про можливість

звернення до Суду з аналогічними скаргами, міжвідомча робоча група розробляє заходи, які необхідно вжити для запобігання відповідним порушенням, і вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України.

У разі коли обставини справи надають підстави для висновку про необхідність внесення до нормативно-правових актів змін з метою запобігання порушенню прав, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, Міністерство юстиції України до винесення ЄСПЛ рішення про порушення Конвенції і протоколів до неї розробляє в установленому порядку відповідний проект нормативно-правового акта та вносить його на розгляд Кабінету Міністрів України.

У тих випадках, коли обставини справи та попередня прецедентна практика ЄСПЛ надають підстави прогнозувати констатацію Європейським судом з прав людини порушення положень Конвенції і протоколів до неї, Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ вживає заходи для дружнього врегулювання спору із заявником. Міжвідомча робоча група (у разі її утворення) приймає рішення про укладення угоди про дружнє врегулювання спору у порядку, передбаченому законодавством України. Угода між Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ і заявником про досягнення дружнього врегулювання спору надсилається до ЄСПЛ. Після затвердження ЄСПЛ рішення про врегулювання спору Міністерство юстиції України передає органу Державної казначейської служби України доручення на здійснення у межах відповідних асигнувань на забезпечення представництва України в ЄСПЛ платежу за угодою на користь заявника.

Якщо вимоги заявника стосуються інших способів відновлення порушеного права, крім виплати коштів, яку може бути здійснено заінтересованими органами публічної адміністрації, підприємствами, установами чи організаціями, укладається відповідна угода про дружнє врегулювання спору, яка підписується заявником, керівником органу публічної адміністрації,

підприємства, установи чи організації та Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ.

У разі надходження повідомлення із ЄСПЛ про те, що ним розглядається заява громадянина України або юридичної особи-резидента України, подана проти іншої держави-учасниці Конвенції, Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ доводить зазначену інформацію до відома Міністерства закордонних справ України.

Згідно з національним законодавством (ст. 7 закону) з дня отримання повідомлення ЄСПЛ про набуття його рішенням щодо України статусу остаточного Орган представництва надсилає до Державної виконавчої служби України оригінальний текст і переклад резолютивної частини остаточного рішення Суду у справі проти України: а) яким визнано порушення Конвенції Україною; б) щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Державна виконавча служба України з дня надходження документів, зазначених у законодавстві, відкриває виконавче провадження згідно з положеннями пункту «...2.2. Порядку взаємодії Державної виконавчої служби України та Секретаріату Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ під час забезпечення представництва України в ЄСПЛ та виконання рішень Європейського суду з прав людини», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 12 січня 2008 року № 26/5 [159].

Державна виконавча служба України з метою виконання рішення Європейського суду з прав людини вживає такі заходи:

- 1) вивчає обставини, що стали причиною надходження до Європейського суду відповідної заяви;
- 2) проводить перевірку виконавчого провадження;

3) вживає термінові заходи щодо виконання рішення суду, про невиконання якого йдеться у справі Європейського суду, якщо на момент надходження запиту Секретаріату воно не виконане;

4) інформує Секретаріат відповідно до запиту.

У процесі виконання рішень ЄСПЛ Державна виконавча служба України:

а) надає доручення відповідному органу Державної виконавчої служби здійснити збір усіх матеріалів, які висвітлюють перебіг виконання рішення суду, та усієї наявної інформації щодо боржника; б) самостійно здійснює або організовує перевірку повноти, адекватності та законності виконавчого провадження; в) аналізує причини невиконання або тривалого виконання рішення суду, розробляє пропозиції щодо усунення причин невиконання рішення суду, вживає заходи реагування на виявлені порушення під час виконання рішення суду, зокрема заходи для притягнення до передбаченої законодавством України відповідальності працівників та посадових осіб органів Державної виконавчої служби, що допустили порушення законодавства при здійсненні виконавчого провадження, а також інших осіб, що не виконують законних вимог державного виконавця щодо виконання рішення суду; г) бере участь у терміновому виконанні відповідним органом державної виконавчої служби рішення суду шляхом надання роз'яснень та практичної допомоги; д) інформує Секретаріат про перебіг виконання рішення суду, надає копії матеріалів виконавчого провадження, наявну інформацію про боржника, копію постанови за результатами перевірки виконавчого провадження, інформацію про вжиті заходи для притягнення до відповідальності працівників та посадових осіб органів Державної виконавчої служби, що допустили порушення законодавства при здійсненні виконавчого провадження, інформацію про заходи, вжиті з метою виконання рішення суду.

У випадку якщо на цей час рішення виконати неможливо, інформує Секретаріат про вжиті заходи, перепони до виконання рішення та реальні строки такого виконання з відповідним обґрунтуванням.

Якщо рішення суду не виконано, Державна виконавча служба України вживає всі заходи для його якнайскорішого виконання. Вказане питання знаходиться на постійному контролі Державної виконавчої служби до повного виконання рішення суду.

У тому випадку, коли кошти, присуджені заявнику рішенням ЄСПЛ, були виплачено з порушенням строку, встановленого у рішенні Європейського суду з прав людини, Державна виконавча служба України після отримання підтвердження сплати пені повідомляє про це Секретаріат Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ із зазначенням причин пропуску строку виплати та дати сплати пені. До зазначеної інформації має бути додано копії платіжних документів, що підтверджують сплату пені.

У разі необхідності Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ може ініціювати проведення перевірки дій чи бездіяльності посадових осіб Державної виконавчої служби України, якщо такі дії чи бездіяльність впливають на виконання рішення ЄСПЛ. Про результати перевірки Державна виконавча служба повідомляє Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ після її проведення.

Державна виконавча служба України після надходження від Органу представництва оригінального тексту і перекладу резолютивної частини Рішення відкриває виконавче провадження в порядку, визначеному Законом України «Про виконавче провадження» [153].

Виплата заявнику (стягувачеві) відшкодування має бути здійснена у тримісячний строк з моменту набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного або у строк, передбачений у рішенні Суду.

У разі порушення зазначеного строку, передбаченого в законодавстві, на суму відшкодування нараховується пеня відповідно до рішення Суду.

Протягом одного місяця від дня відкриття виконавчого провадження за рішенням ЄСПЛ Орган представництва надсилає до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського

обслуговування бюджетних коштів, постанову про відкриття виконавчого провадження та документи, передбачені законодавством.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, протягом 10 днів від дня надходження зазначених документів здійснює списання на вказаний заявником (стягувачем) банківський рахунок, а в разі його відсутності – на депозитний рахунок Державної виконавчої служби України коштів з відповідної бюджетної програми Державного бюджету України. Порядок збереження коштів на депозитному рахунку Державної виконавчої служби України визначається Законом України «Про виконавче провадження» [153].

Підтвердження списання відшкодування, отримане від центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, та підтвердження виконання всіх вимог, зазначених у резолютивній частині остаточного рішення ЄСПЛ: а) у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції; б) щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України є для Державної виконавчої служби України підставою для закінчення виконавчого провадження [153].

Після закінчення виконавчого провадження Державна виконавча служба України протягом трьох днів надсилає Органу представництва постанову про закінчення виконавчого провадження та підтвердження списання коштів [153].

Орган представництва, здійснюючи заходи загального характеру, щоквартально готує та надсилає до *Кабінету Міністрів України* подання щодо вжиття заходів загального характеру. У подання надаються пропозиції щодо вирішення зазначеної в рішенні ЄСПЛ системної проблеми та усунення її першопричини, зокрема в ньому відображаються:

а) аналіз обставин, що призвели до порушення Конвенції і протоколів до неї;

- б) пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства;
- в) пропозиції щодо внесення змін до адміністративної практики;
- г) пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів;
- д) пропозиції щодо забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції і протоколів до неї та практики ЄСПЛ для суддів, прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;
- е) пропозиції щодо здійснення інших заходів загального характеру, спрямованих на усунення недоліків системного характеру, припинення спричиненого цими недоліками порушення Конвенції і протоколів до неї та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень;
- є) перелік центральних органів виконавчої влади, які є відповідальними за вжиття кожного з пропонованих у поданні заходів [153].

Одночасно з поданням Орган представництва готує аналітичний огляд для *Верховного Суду України*, який включає:

- а) аналіз обставин, що спричинили порушення Конвенції і протоколів до неї;
- б) пропозиції щодо приведення судової практики у відповідність з вимогами Конвенції і протоколів до неї.

Також одночасно з поданням Орган представництва готує та надсилає до *Апарату Верховної Ради України* пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів.

Здійснюючи діяльність щодо вжиття заходів загального характеру, Кабінет Міністрів України визначає центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за виконання заходів загального характеру, та невідкладно надає їм відповідні доручення.

Центральний орган виконавчої влади, визначений у дорученні Прем'єр-міністра України, у встановлений у дорученні строк:

а) забезпечує в межах своєї компетенції видання відомчих актів на виконання заходів загального характеру та контролює їхнє виконання;

б) вносить до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо прийняття нових, скасування чинних нормативно-правових актів або внесення до них змін.

Кабінет Міністрів України:

а) видає в межах своєї компетенції акти на виконання заходів загального характеру; б) вносить у порядку законодавчої ініціативи до Верховної Ради України законопроекти щодо прийняття нових, скасування чинних законів або внесення до них змін.

Відповідні акти мають бути видані та відповідний законопроект має бути внесений Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України протягом трьох місяців від дня видання доручення Прем'єр-міністра України, передбаченого законодавством.

У разі невиконання або неналежного виконання Рішення винні службові особи, до повноважень яких належить це виконання, несуть адміністративну, цивільну або кримінальну відповідальність, передбачену законами України [153].

Згідно зі ст. 46 Конвенції рішення ЄСПЛ, прийняті щодо Високої Договірної Сторони, є обов'язковими в силу того, що кожна сторона-підписант Конвенції зобов'язується виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами [78; 154].

Остаточне рішення Європейського суду з прав людини передається *Комітету Міністрів Ради Європи*, який здійснює нагляд за його виконанням.

Якщо Комітет Міністрів Ради Європи вважає, що нагляд за виконанням остаточного рішення ускладнений проблемою тлумачення рішення, він може звернутися до ЄСПЛ з метою надання відповідного роз'яснення. Рішення про звернення ухвалюється більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті Міністрів Ради Європи.

У тому випадку, коли Комітет Міністрів Ради Європи вважає, що держава відмовляється виконувати остаточне рішення у справі, в якій вона є стороною, Суд може після формального повідомлення відповідної держави шляхом ухвалення рішення більшістю у дві третини голосів представників, які мають право засідати в Комітеті Міністрів Ради Європи, звернутися до Європейського суду з прав людини з питанням про додержання цієї державою свого зобов'язання згідно з пунктом 1 ст. 46 Конвенції.

Якщо ж Європейський суду з прав людини встановлює порушення пункту 1 ст. 46 Конвенції, Суд передає справу Комітету Міністрів Ради Європи з метою визначення заходів, яких необхідно вжити.

У тому випадку, коли ЄСПЛ не встановлює порушення пункту 1 ст. 46 Конвенції, то Суд передає справу Комітету Міністрів Ради Європи, який приймає рішення про закриття розгляду справи (ст. 46 у редакції Протоколу від 13.05.2004 № 14) [154].

З цього питання слід констатувати, що реалізація рішень ЄСПЛ та застосування його практики покладається в першу чергу на національні державні інституції, які передбачені законодавством України, водночас слід зазначити, що контроль за виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини здійснює Комітет Міністрів Ради Європи.

У процесі дослідження автором встановлено, що суб'єкти адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ пропонується диференціювати за критерієм, відповідно до форми реалізації рішення ЄСПЛ, на: а) суб'єкти, що забезпечують виконання рішення (Міністерство юстиції України, Державна казначейська служба України, управління та відділи Державної виконавчої служби України територіальних управлінь юстиції); б) суб'єкти, що забезпечують вжиття заходів загального характеру (Кабінет Міністрів України, Міністерство юстиції України); в) суб'єкти, що забезпечують застосування рішень ЄСПЛ в адміністративній практиці (Міністерство юстиції України).

Слід зазначити, що центральне місце у системі адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні відведено Міністерству юстиції України, що зумовлено виконанням цією державною інституцією специфічної функції представництва України у Європейському суді з прав людини. Як орган представництва від Уряду України, Міністерство юстиції України, зокрема Урядовий уповноважений у справах ЄСПЛ, здійснює інформування уповноважених на виконання рішень ЄСПЛ національних інституцій про винесення остаточного рішення або іншого рішення ЄСПЛ, координацію і контроль застосування додаткових заходів індивідуального характеру, юридичну експертизу всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, забезпечує постійну та з розумною періодичністю перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність рішенням ЄСПЛ.

При розгляді питань, пов'язаних з характеристикою суб'єктів, що здійснюють реалізації рішень Європейського суду з прав людини, звернена увага на те, що органи місцевого самоврядування не отримали достатньої регламентації їхньої діяльності щодо здійснення процедур реалізації рішень ЄСПЛ, а тому їхня адміністративна практика залишається поза увагою суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні.

Об'єднуючи викладені в матеріалах дисертаційного дослідження думки, автором зазначається, що провідною державною інституцією, на яку покладені обов'язки здійснювати комунікативні зв'язки з Європейським судом з прав людини стосовно справ, що розглядаються у Суді щодо України, є Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини, який, маючи певний апарат, здійснює представництво в ЄСПЛ, координує та контролює хід виконання на території України рішення, винесені ЄСПЛ щодо України, та інформує про наслідки їх виконання Комітет Міністрів Ради Європи. Безпосередньо питаннями у виконання рішень Європейського суду з прав людини в межах української держави займалася Державна виконавча служба, яка

нині реформована, згідно із Законом України від 02.06.2016 «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» цими питаннями займається Державна казначейська служба України та її відділення на місцях. Крім виплати відшкодування, застосовуються також заходи індивідуального характеру, зокрема відновлення настільки, наскільки це можливо заявнику попереднього юридичного стану, які він мав до порушення, що здійснюються шляхом повторного розгляду справи судом або ж повторного розгляду справи адміністративним органом. Контролює цей процес Орган представництва, виконавцями є органи, на які вчинити такі дії покладені Судом.

Крім заходів індивідуального характеру, які здійснюються при виконанні рішень Європейського суду з прав людини в Україні, застосовуються також заходи загального характеру, це заходи, які спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема: а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування; б) внесення змін до адміністративної практики; в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів; г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; д) інші заходи, які визначаються за умови нагляду з боку Комітету Міністрів Ради Європи державою-відповідачем, відповідно до Рішення, з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції і протоколів до неї та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень [153].

Відповідальним за організацію виконання заходів загального характеру є Орган представництва, який готує подання, що включає пропозиції щодо вирішення зазначеної в Рішенні системної проблеми та усунення її першопричини, зокрема: а) аналіз обставин, що призвели до порушення

Конвенції і протоколів до неї; б) пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства; в) пропозиції щодо внесення змін до адміністративної практики; г) пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів; д) пропозиції щодо забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції і протоколів до неї та практики ЄСПЛ для суддів, прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; е) пропозиції щодо здійснення інших заходів загального характеру, спрямованих на усунення недоліків системного характеру, припинення спричиненого цими недоліками порушення Конвенції і протоколів до неї та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень; є) перелік центральних органів виконавчої влади, які є відповідальними за вжиття кожного з пропонованих у поданні заходів [153].

Поряд з поданням Орган представництва готує аналітичний огляд для Верховного Суду України, що включає: а) аналіз обставин, що спричинили порушення Конвенції і протоколів до неї; б) пропозиції щодо приведення судової практики у відповідність з вимогами Конвенції та протоколами до неї, а також готує та надсилає до Апарату Верховної Ради України пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів [153].

2.3. Адміністративні процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Досліджуючи питання виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом щодо держави Україна, слід зазначити, що нині Європейський суд з прав людини є єдиним у світі міжнародним судом, в який особа може звертатися зі скаргою на державу щодо порушення державою її прав і свобод, але тільки тих, що передбачені у Конвенції із захисту прав людини й

основоположних свобод і протоколів до неї, причому такою особою може бути тільки та, що знаходиться під юрисдикцією хоч однієї із держав-підписантів Конвенції.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – постійно діючий міжнародний судовий орган, заснований Радою Європи з метою захисту громадян її держав-членів, виявлення порушень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у країнах, що її підписали (сьогодні це 47 держав Європи), та перевірки дотримання державами прав і гарантій їх забезпечення, передбачених цією конвенцією. ЄСПЛ приймає до розгляду скарги щодо порушення прав людини державою (державними установами) після того, як відповідні скарги пройшли всі судові інстанції в цій державі та не були ними задоволені. Він не може виступати апеляційним органом щодо національних судів; проводити нові слухання у справах; скасовувати, змінювати чи переглядати ухвали національних судів або закони, прийняті на національному рівні. Сьогодні під юрисдикцією Європейського суду з прав людини перебуває близько 755 мільйонів людей [155].

Найважливішим чинником реалізації правозахисної функції Європейського суду з прав людини є чітке виконання конкретних судових рішень, починаючи із 11 вересня 1997 року, коли Конвенція та протоколи до неї набули чинності для України [154].

Актуальність проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні полягає в тому, що нині до Європейського суду від громадян України направляється досить велика кількість заяв, пов'язаних з порушенням державою Україна прав, передбачених Конвенцією і протоколами до неї, причому з кожним роком їх потік збільшується.

Статистичні дані направлених від громадян України на розгляд Європейського суду з прав людини заяв показують, що стосовно України Європейського суду з прав людини у період до 2004 року було винесено 23

рішення. За весь 2005 рік було ухвалено 120 рішень, із яких 119 констатували порушення державою Україна прав і свобод громадян [156, с. 546].

Так, протягом 1997–2009 рр. на розгляд суддів Європейського суду з прав людини надійшло 27 тис. заяв проти України (з них 16 тис. 224 заяви визнані неприйнятними або були такими, що не внесені в реєстр справ). Станом на 1 жовтня 2010 року із загальної кількості 139 тис. 700 нерозглянутих заяв, які перебували безпосередньо на розгляді суддів Європейського суду, 10 тис. 850 заяв (7,8 %) подані проти України. За цим показником, Україна зайняла четверте місце після Росії, Туреччини та Румунії. На 1 жовтня 2010 року Європейським судом з прав людини загалом ухвалено 662 рішення по суті стосовно України. Лише у чотирьох з них Суд встановив відсутність порушення Конвенції повністю (у ряді рішень встановлено відсутність порушення частково) [125, с. 271].

Свого часу голова Верховного Суду України Маляренко зазначав, що коли оцінюється робота українських судів з точки зору європейських стандартів, то треба знати, що за останні 11 років, зокрема станом на вересень 2012 року, Європейський суд з прав людини ухвалив проти України 1 282 справ, в яких зафіксовано 1 405 порушень Європейської конвенції з прав людини [157].

Станом на 31 грудня 2013 року на розгляді в Європейському суді перебувало 13 700 справ проти України, що становить 13,3 % від загальної кількості справ, які були в цілому на розгляді ЄСПЛ.

Порівняно з іншими державами Україна перебувала на четвертому місці після Росії, Туреччини та Італії за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду. Крім них, Європейський суд визнав неприйнятними 8 049 заяв українських громадян. При цьому щодо 2 827 справ Європейський суд з прав людини веде комунікацію з українським Урядом [158].

У щорічному звіті про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2014 рік зазначається, що станом на 30.11.2014 в Європейському суді загалом перебувало 71 600 справ проти

держав-сторін Європейської Конвенції, з них 13 600 справ, а це 13,3 % від загальної кількості справ, справи проти України. За цим показником у зазначений період Україна займала перше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду з прав людини [159].

Європейський суд з прав людини є єдиним міжнародним судовим органом, юрисдикція якого обов'язкова для країн-членів Ради Європи, які ратифікували Конвенцію та протоколи до неї. Передбачив побудову контрольного механізму, створеного Конвенцією, протоколами до неї, Європейським судом з прав людини, іншими правовими документами Ради Європи, які регулюють зазначені питання. Європейський суд діє на європейському просторі країн-підписантів Конвенції згідно з регламентом Європейського суду з прав людини, чинна редакція якого схвалена на пленарному засіданні Суду у 2010 році [79]. Таким чином, Європейський суд з прав людини безпосередньо розповсюджує свою юрисдикцію щодо громадян держав-підписантів Конвенції, тобто з моменту вступу у дію положень Конвенції стосовно тієї чи іншої держави, рішення Європейського суду з прав людини, винесені щодо конкретної національної держави, є для неї обов'язковим і підлягають виконанню нею.

Виконання рішення Європейського суду з прав людини, винесеного щодо конкретної національної держави, починається з моменту набуття цим рішенням статусу остаточного, що передбачено ст. 44 Конвенції і покладено на відповідні інституції держав відповідачів рішень Європейського суду з прав людини.

Слід зазначити, що вчені-адміністративісти пропонують розглядати виконавче провадження в трьох основних аспектах: як інститут адміністративного процесу; як процедуру вчинення виконавчих дій; як конкретну справу, що перебуває на виконанні у відповідних органах державної виконавчої влади [125, с. 21–22; 124, с. 117–119].

Ця думка цілком належить і до виконання рішень Європейського суду з прав людини прийнятих Судом щодо України. Тому як інститут адміністративного процесу, виконання рішень базується на сукупність норм, що

регулюють відносини, які виникають між органами та посадовими особами, що здійснюють виконавчі дії, з одного боку, та іншими суб'єктами виконавчого провадження (наприклад, стягувачем або боржником) з приводу реалізації рішень Суду – з іншого; як процедуру вчинення виконавчих дій – це діяльність уповноважених на це органів і посадових осіб, направлена на реалізації рішення Суду з її початку до закінчення; і як конкретну справу, що перебуває на виконанні у відповідних державних органах чи посадових осіб, що зобов'язані виконувати рішення Суду.

Розглядаючи виконання рішень Європейського суду з прав людини як інститут адміністративного процесу, можна виокремити такі його ознаки:

1) орган представництва входить до системи органів Міністерства юстиції України, тобто виконує рішення Європейського суду з прав людини як орган виконавчої влади, а це є функція органу державного управління. Також до функцій державного управління можна віднести контроль за діями державних органів і посадових осіб, що виконують рішення Європейського суду з прав людини;

2) орган представництва має визначений законодавством правовий статус органу виконавчої влади, а його працівники є державними службовцями;

3) органи, посадові особи, що виконують рішення Європейського суду з прав людини, є інституціями, що здійснюють адміністративні дії;

4) правовідносини, які виникають у зв'язку з виконання рішень Європейського суду з прав людини, слід визначити як адміністративно-процесуальні.

Виходячи з визначення виконавчого провадження як адміністративно-процесуального інституту можна дійти висновку, що відносини, які виникають при виконанні рішень Європейського суду з прав людини в Україні, є також адміністративно-процесуальними. Тому можна зазначити, що реалізація рішень Європейського суду з прав людини в Україні – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого

самоврядування, їх посадових чи службових осіб направлена на забезпечення виконання, а також застосування в адміністративній практиці рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом щодо України, з метою захисту передбачених у Конвенції і протоколах до неї порушених державними інституціями прав, свобод заявника (стягувача) – громадянина України.

Управлінська діяльність органів виконавчої влади та їх посадових і службових осіб з використанням засобів адміністративно-правового характеру здійснюється з дотриманням певних процедурних рамок:

по-перше, це сукупність системно-послідовних здійснюваних суб'єктами публічного права дій;

по-друге, це порядок здійснення юридично значимих дій, які регулюються адміністративно-процесуальними нормами;

по-третє, адміністративний процес як діяльність суб'єктів публічного права складається зі стадій, на кожній з яких учасниками процесу здійснюються певні юридичні дії, спрямовані на досягнення конкретно значимого юридичного результату, зокрема, це може бути прийняття акта управління, видача юридичного документа; надання інформації тощо;

по-четверте, кінцевою метою і результатом адміністративного процесу є реалізація суб'єктами правовідносин наданих ним прав та виконання покладених на них обов'язків на основі відповідних матеріальних правових приписів.

З цього питання науковцями зазначається, що адміністративний процес включає в себе три складові: адміністративні процедури, адміністративну юрисдикцію, адміністративну юстицію, де адміністративні процедури – це впорядковані в нормативному порядку дії органів виконавчої влади, їх посадових чи службових осіб та утворюваних цими органами державних установ, спрямованих на реалізацію передбачених законодавством або підзаконними нормативними правовими актами прав і свобод громадян, прав і законних інтересів організацій [160, с. 5].

Говорячи про виконання в Україні рішення Європейського суду з прав людини, яке винесене Судом проти держави Україна, слід мати на увазі, що воно повинно набрати статус остаточного і тільки потім підлягає виконанню.

Конвенція захисту прав людини і основоположних свобод не встановлює чітко визначеного механізму виконання рішень Європейського суду з прав людини, який був би однаковим та обов'язковим для застосування усіма державами-підписантами Конвенції. Такий механізм встановлюється національним законодавством кожної окремої держави або взагалі може бути і не передбачений національним законодавством тієї чи іншої держави-підписанта Конвенції та протоколів до неї.

Як нами вже зазначалось, в Україні у лютому 2006 року був прийнятий Закон України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» [78], подібного якому немає в будь-якій іншій країні, яка підписала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

У зазначеному Законі України встановлено, що він регулює відносини, які виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, а також у зв'язку з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини й основних свобод і протоколів до неї, а також у зв'язку з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини. Метою регулювання цих відносин, відповідно до згаданого закону, є також створення передумов для зменшення кількості звернень громадянами України із заявами (скаргами) до Європейського суду з прав людини проти держави Україна.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», по-перше, поширюється на виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України, якими встановлені порушення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, по-друге, закон поширюється на виконання остаточних

рішень Суду щодо справедливої сатисфакції у будь-якій справі проти України; по-третє, дія закону поширюється на виконання рішень Європейського суду щодо дружнього врегулювання справ проти України; по-четверте, дія закону поширюється на виконання рішень Європейського суду щодо схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України [160, с. 5].

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду з прав людини та запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Законом також запроваджено механізм взаємодії органів державної влади у процесі виконання рішень Суду та розписано дії органів та посадових осіб, відповідальних за вжиття заходів індивідуального та загального характеру [155, с. 3; 148, с. 61].

Звернення рішення до виконання в частині виплати відшкодування здійснюється відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Виконання рішень Європейського суду з прав людини за справами, прийнятими Судом проти України, пов'язано також із застосуванням додаткових заходів індивідуального характеру, зокрема це:

а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який заявник (стягувач) мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*);

б) інші заходи, передбачені у рішенні Європейського суду з прав людини.

Відновлення попереднього юридичного стану заявника (стягувача) здійснюється шляхом:

– повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі;

– повторного розгляду справи адміністративним органом.

Процедура повторного розгляду справи національним судом стосовно реалізації рішення Європейського суду з прав людини починається таким чином. Протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням Європейського суду з прав людини статусу остаточного Орган представництва:

а) надсилає заявнику (стягувачеві) повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та/або про його право на відновлення провадження відповідно до чинного національного законодавства;

б) повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні Європейського суду з прав людини додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів.

До повідомлення додається переклад рішення Європейського суду з прав людини, автентичність якого засвідчується Органом представництва.

Важливим питанням виконання судових рішень є визначення справедливої сатисфакції та її практичне забезпечення в рамках виконавчого провадження. Причому слід мати на увазі, що Суд, діючи з метою виконання судових рішень, фактично надає можливість державі-відповідачу самостійно забезпечити відповідну компенсацію заявникові, який визнаний жертвою порушення Конвенції. Тому питання про справедливу сатисфакцію може вирішуватися виходячи з різних обставин, а також із розуміння державою механізмів, обсягів та строків компенсації для потерпілої особи.

Аналіз рішень Суду, а також міжнародно-правових документів надає можливість розрізнити випадки, коли існує спроможність забезпечення сатисфакції, та випадки, коли така можливість відсутня. У першому випадку Європейський суд з прав людини залишає за собою право вирішувати питання справедливої сатисфакції лише тоді, коли національне законодавство таку сатисфакцію не забезпечує. У другому випадку Європейський суд з прав людини за будь-яких обставин розглядає питання сатисфакції. При призначенні заявникові справедливої сатисфакції рішенням Європейського суду, як правило,

встановлюється конкретна сума грошової компенсації на користь заявника, що має бути сплачена державою-відповідачем.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлює процедуру виконання рішень Європейського суду з прав людини в частині відшкодування різного роду збитків, під чим слід розуміти: а) суму справедливої сатисфакції, визначену рішенням Європейського суду з прав людини; б) визначену в рішенні Європейського суду з прав людини стосовно дружнього врегулювання суму грошової виплати на користь заявника (стягувача).

Заходи індивідуального характеру застосовуються у випадках, якщо виявлене Європейським судом порушення продовжує негативно впливати на заявника, а отже, наслідки такого впливу не є «покритими» призначеною сумою компенсації.

Заходи індивідуального характеру можуть набувати різноманітних форм. Наприклад, це може бути відновлення внутрішньої судової або адміністративної процедури, яка надає змогу переглянути судові рішення національних судів, та інше.

З метою ефективності вживання заходів індивідуального характеру Комітет Міністрів Ради Європи розробив рекомендації для держав-учасниць Конвенції, які містять схематичний виклад процедури, якої могли б дотримуватися держави у випадку перегляду раніше прийнятих «внутрішніх» рішень на виконання рішення Суду.

Рекомендації були прийняті Радою Європи 19 січня 2000 року. Цей документ нагадує державам-учасницям Конвенції їхні міжнародно-правові зобов'язання, які випливають із статей 46 та 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, та вказує на конкретні випадки, коли відновлення внутрішньої процедури є найбільш ефективним способом виконання прийнятого Європейським судом з прав людини рішення. Зокрема, такими є випадки, коли постраждала особа продовжує відчувати досить

серйозні негативні наслідки від «національного» рішення, які не можна компенсувати справедливою сатисфакцією, а також коли ситуація не може бути виправлена інакше, ніж шляхом перегляду рішення чи поновлення провадження у справі. Крім того, відновлення внутрішньої процедури рекомендується тоді, коли рішення Суду надає підстави для висновку, що відповідне рішення по суті суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, або порушення останньої є наслідком настільки вагомих процесуальних помилок чи зловживань, що вони ставлять під сумнів увесь результат національної процедури.

Незважаючи на те, що ця рекомендація не має зобов'язуючого характеру, вона активно використовується державами при вирішенні питання про вжиття заходів індивідуального характеру. Наприклад, Кодекс адміністративного судочинства України передбачає можливість поновлення розгляду справи за винятковими обставинами у разі визнання міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, оскаржуваних рішень такими, що порушують міжнародні зобов'язання України.

Прикладами заходів індивідуального характеру, які можуть вживатися державою-відповідачем із метою виконання прийнятого Європейським судом з прав людини рішення, є, наприклад, погашення судимості заявника у тій частині, у якій обвинувачення було визнане Судом таким, що суперечить положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколам до неї.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановив, що з метою забезпечення відновлення порушених прав і свобод особи, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру, серед яких принциповим є відновлення попереднього юридичного стану, який особа (заявник) мала до порушення Конвенції і протоколам до неї. Це здійснюється шляхом: а) повторного розгляду справи національним судом, включаючи відновлення провадження у справі; б) повторного розгляду справи

адміністративним органом. Як уже зазначалось, норми згаданого закону та норми Конвенції і протоколам до неї не є пов'язаними між собою і можуть застосовуватися автономно. При цьому для кожної індивідуальної справи переважне значення мають норми Конвенції і протоколам до неї та відповідне рішення Суду.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що порушення норм Конвенції і протоколам до неї, яке констатоване у рішенні Суду, часто пов'язане не тільки з неправомірними діями держави-відповідача щодо потерпілої особи. Таке порушення може бути пов'язане з невідповідністю правових приписів матеріального чи процесуального права держави-відповідача положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколам до неї або за відсутністю ефективних національних засобів здійснення правозахисних функцій, що може стосуватися багатьох осіб. При цьому іноді буває досить складно визначити заходи, необхідні для виправлення становища.

Застосування таких заходів потребує встановлення національними інстанціями та Комітетом Міністрів причин порушень, виявлених Судом при розгляді індивідуальної заяви. Виправлення порушень може вимагати внесення змін до законодавства або в практику застосування законодавства юрисдикційними органами держави-відповідача. Також може виникнути необхідність скасування адміністративного рішення органу державної влади, створення системи контролю за його діяльністю тощо.

Таким чином, Суд у своєму рішенні поряд із заходами індивідуального характеру передбачає заходи загального характеру.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» подає перелік заходів загального характеру, що мають вживатися з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції і протоколів до неї.

Порушення положень, встановлених рішенням Європейського суду з прав людини, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення умов для заяв до Суду проти України є підставами для застосування заходів загального характеру, якими можуть бути:

- а) внесення змін до чинного законодавства та практика його застосування;
- б) внесення змін до адміністративної практики;
- в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів;

г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції і протоколів до неї та практики Європейського суду з прав людини для прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також із утриманням людей в умовах позбавлення свободи [78].

Розглянуті проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини мають вирішуватися відповідно до стандартів, які напрацьовані європейською юридичною спільнотою. При цьому мають враховуватися особливості національної правової системи. Для України досить важливим є імплементація в повсякденну практику європейських стандартів вирішення юридичних питань, пов'язаних із реалізацією прав громадян у сфері виконавчої влади, оскільки саме в цій сфері виявляється відповідальність держави за додержання принципів Європейської конвенції з прав людини.

2.4. Проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні та шляхи їхнього вирішення.

Досліджуючи питання, пов'язані з реалізацією рішень Європейського суду з прав людини, встановлено, що у законодавстві Української держави відсутній

окремий нормативно-правовий акт, який би передбачав правову основу для функціонування механізму реалізації права на звернення до Європейського суду з прав людини. Автор з цього питання дотримується думки, що це не є прогалиною національної правової системи, оскільки в силу ст. 9 Конституції України зазначений механізм імплементований у національне законодавство шляхом ратифікації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також протоколів до неї.

У проведеному дослідженні зазначається, що виходячи з реалій нашої держави, а також особливостей національної правової системи зазначений механізм потребує свого вдосконалення на національному рівні. Зокрема, в процесі дослідження здобувач дійшла висновку про те, що в Законі України «Про звернення громадян» необхідно внести такі текстуальні доповнення у ст. 1 закону: після слів «...посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків...» доповнити словами «...а також звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» і далі за текстом.

На думку автора, слід також доповнити Закон України «Про звернення громадян», зокрема ст. 3 «Основні терміни, що вживаються в цьому Законі» частиною п'ятою в такій редакції: «У разі незгоди з рішенням компетентного державного органу, який є кінцевою інстанцією, що вичерпує всі національні засоби юридичного захисту прав і свобод особи в Україні, кожен, хто перебуває під її юрисдикцією, має право в строк до шести місяці звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна».

У дослідженні зазначається, що правовою підставою можливого винесення рішень Європейським судом з прав людини щодо держави Україна є підписання нею 9 вересня 1995 року Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод і протоколів до неї, її ратифікації 17 липня 1997 року та набуття нею чинності для України 11 вересня 1997 року.

У роботі обґрунтовано, що правовою підставою для розгляду у Європейському суді з прав людини питань стосовно порушень державними інституціями Україна прав і свобод людини, передбачених Конвенцією і протоколів до неї, є правові приписи нормативно-правових актів національного законодавства, в першу чергу Конституції України, та інших законодавчих актів, а також положень, ратифікованих державою міжнародно-правових документів, зокрема це підписання Україною Конвенції і протоколів до неї, їх ратифікації та набуття Конвенцією чинності для України.

Приводом до звернення громадян України про порушення прав і свобод людини до Європейського суду з прав людини, передбачених Конвенцією і протоколами до неї, є звернення потерпшої особи у формі заяви (скарги) до ЄСПЛ про невдоволеність нею рішенням компетентної національної державної інституції, яка остаточно вирішила правовий спір на національному рівні.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплює, що реалізація положень Конвенції та протоколів до неї, а також рішень Європейського суду з прав людини, їх практики, а також ухвал Європейської Комісії здійснюється шляхом їхнього виконання, застосування та посилення.

Щодо поняття застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні, автор пропонує ввести доповнення до Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема, у ст. 1 «Визначення термінів» зазначеного закону доповнити після пункту «виконання рішення» пунктом «застосування практики», надавши йому таке поняття: «— як юридично-владна діяльність спеціально уповноважених на те органів і посадових осіб щодо завдань, що започатковані в Конвенції і протоколів до неї та зазначених у рішеннях Європейського суду з прав людини та ухвалах Європейської Комісії при здійсненні національними судами

правосуддя та використання їх положень в адміністративній практиці суб'єктів публічного адміністрування».

У процесі дослідження юридичної природи рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням їх праворегулятивної функції слід зазначити, що такі рішення можна розглядати як правоконкретизаційний прецедент, а саме як правозастосовний акт, у якому через правоположення конкретизуються правові приписи Конвенції і протоколів до неї і який має прецедентний характер для самого Суду та національних судів України, а також правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції і протоколів до неї. При цьому зазначається, що рішення Європейського суду мають змішану юридичну природу. З одного боку, вони поєднують у собі ознаки правозастосовних та інтерпретаційно-правових актів, а з іншого – є результатом правозастосовної конкретизації. Однак у будь-якому випадку рішення Європейського суду з прав людини, як зазначається в дослідженні, не є результатом правотворчості.

За праворегулятивною функцією рішення Європейського суду з прав людини є чимось середнім між класичним англосаксонським прецедентом та континентальною правозастосовною практикою як сталою та послідовною позицією судів з тих чи інших питань правозастосування.

Стосовно цього питання дисертантом пропонується в Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» внести зміни, зокрема ст. 17 викласти в такій редакції: «Суди при розгляді справ застосовують Конвенцію і протоколи до неї як джерело права та практику Суду як правоконкретизаційний прецедент».

Позитивно оцінюючи прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», здобувач зазначає, що не можна не помітити певні неузгодженості зазначеного нормативно-правового акта. Так, безумовно, позитивним є те, що весь механізм реалізації рішень Суду спрямований на захист прав, свобод осіб, які рішенням Європейського суду з прав людини визнані потерпілими в порушенні Конвенції і

протоколів до неї державою. Такий механізм спрямований на виконання тих завдань, які покладені на Україну в конкретних судових справах у випадку прийняття Європейським судом з прав людини остаточного рішення на користь заявника. Маючи статус національного закону, зазначений нормативно-правовий акт, на нашу думку, не забезпечує повним обсягом захист інтересів самої держави, яка внаслідок прийняття рішення на користь заявника щодо сатисфакції зазнає збитків. Механізм відшкодування зазначених збитків не передбачений цим законом. Мається на увазі, що винуватцями порушення Конвенції і протоколів до неї, як правило, виступають конкретні посадові і службові особи та органи, проте відшкодування збитків, які у вигляді сатисфакції виплачені заявникові, відбувається за рахунок державних коштів, водночас як конкретні винуватці фактично ніяких негативних для себе наслідків не зазнають.

За загальним правилом, держава в особі Кабінету Міністрів України може звернутися з регресним позовом до відповідних посадових чи службових осіб, які своїми діями створили ситуацію, яка призвела до порушення прав людини, а відтак це зумовило Європейський суд з прав людини прийняти рішення, яке передбачає сатисфакцію відповідним заявникам. Проте в самому законі такий механізм обов'язкового регресного звернення до осіб, які винні в порушенні Конвенції і протоколів до неї, не передбачено. Це є одним із суттєвих недоліків цього нормативно-правового акта.

Дослідження показало, що у більшості справ, які були закінчені Європейським судом з прав людини, щодо яких Україна визнана винною і Суд призначив сатисфакцію, регресні позови до конкретних винних осіб на національному рівні, як правило, не застосовувалися, хоча такі компенсаційні виплати інколи мають значний розмір. Так, наприклад, у справі «Совтрансавто проти України» ЄСПЛ 25 липня 2002 року у Рішенні по суті вирішив одноголосно, що є порушення першого параграфу статті 6 Конвенції, вирішив шістьма голосами проти одного, що є порушення статті 1 Протоколу № 1. 2 жовтня 2003 року у Рішенні щодо справедливої сатисфакції ЄСПЛ присудив з

України на користь заявника: 500 000 € (п'ятсот тисяч євро) як відшкодування за матеріальну шкоду; 75 000 € (сімдесят п'ять тисяч євро) як відшкодування за моральну шкоду; 50 000 € (п'ятдесят тисяч євро) як відшкодування судових витрат. Загальна сума компенсації була присуджена у розмірі 625 тис. євро. На виконання цього рішення Європейського суду тільки протягом 2001–2010 рр. державою було сплачено близько 50 млн гривень, поряд з цією справою ЄСПЛ 5 квітня 2005 року у справі «Вараніця проти України» констатував, що публічний орган влади не має право посылатись на брак коштів, щоб виправдати невиконання рішення Суду про виплату боргу [125, с. 272]. Унаслідок такого становища створюється й особливе морально-етичне підґрунтя щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини, оскільки конкретні винні особи до відповідальності не притягаються, регресні позови не подаються, а держава за рахунок «загальнонародних» коштів виплачує відповідні компенсації.

Тому з огляду на зазначене доцільно було б у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріпити правовий припис, згідно з яким до осіб, що приймали на національному рівні рішення щодо порушення особою прав і свобод людини, передбачених Конвенцією і протоколів до неї, і Європейським судом щодо України з цього питання прийнято рішення проти держави, в ст. 16 «Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання рішення» доповнити частиною другою у такій редакції: «Після виплати державою заявнику відшкодування, присудженого рішенням Європейського суду з прав людини, відповідні національні державні інституції до осіб, що винні в порушенні прав і свобод людини, передбачених Конвенцією і протоколах до неї, подають до суду регресні позови щодо затрати, понесених державою у зв'язку з виконанням рішення ЄСПЛ».

Також зазначено, що згідно із щорічним звітом про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2015 році основними проблемами, які призводять до констатації Європейським судом

порушень Україною положень Конвенції і протоколів до неї, і надалі залишаються: а) невиконання або тривале виконання рішень національних судів; б) надмірна тривалість провадження у цивільних і кримінальних справах; в) жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (в місяцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань); г) неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, зокрема у місцях досудового тримання осіб під вартою в установах виконання покарань; д) неналежні матеріально побутові умови тримання осіб, які перебувають у місцях досудового тримання під вартою або в установах виконання покарань, а також ненадання вказаній категорії осіб належної медичної допомоги; ж) недоліки законодавства та судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд [159].

У звіті констатовано, що найбільш масштабною проблемою, встановленою Європейським судом у справах щодо України, залишається невиконання або тривале виконання рішень національних судів (наприклад, група справ «Юрій Миколайович Іванов проти України»).

З метою вжиття заходів на виконання рішень Європейського суду цієї групи справ та забезпечення виконання рішень національних судів Урядовій Уповноважений спільно з представниками Державної казначейської служби України, Міністерства фінансів України та АТ «Ощадбанк» брав участь у робочих нарадах щодо реалізації Порядку реструктуризації заборгованості, що виникла станом на 1 січня 2015 року за рішеннями судів, виконання яких гарантовано державою, а також за рішеннями Європейського суду, прийнятими за наслідками розгляду справ проти України коштами та фінансовими казначейськими векселями, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 року № 703 [161].

Цією постановою затверджений Порядок реструктуризації заборгованості, що виникла станом на 1 січня 2015 р. за рішеннями судів, виконання яких

гарантовано державою, а також за рішеннями Європейського суду з прав людини, прийнятими за наслідками розгляду справ проти України, коштами та фінансовими казначейськими вексями. Зазначений Порядок встановлює, що погашення заборгованості за рішеннями Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання та схвалення умов односторонньої декларації у справах проти України за згодою стягувача може здійснюватися відповідно до нього. Цей Порядок визначає механізм реструктуризації заборгованості, що виникла станом на 1 січня 2015 року за рішеннями судів, виконання яких гарантовано державою, а також за рішеннями Європейського суду з прав людини, прийнятими за наслідками розгляду справ проти України (далі – заборгованість), шляхом часткового погашення у розмірі до 10 відсотків суми за зазначеними рішеннями за рахунок коштів державного бюджету (далі – бюджетні кошти) та видачі на решту суми фінансових казначейських векселів (далі – векселі), а також механізм видачі, обігу, обліку векселів і сплати за ними.

Іншою системною проблемою, встановленою рішенням Європейського суду, є відсутність інституційної незалежності суддів та невідповідність порядку притягнення їх до дисциплінарної відповідальності європейським стандартам (вказане порушення встановлено рішенням Європейського суду у справі «Олександр Волков проти України»). У цьому рішенні Європейський суд вказав на необхідність реформування судової дисципліни та інституційної системи судової влади.

Так, з метою підтримки органів влади України у реформуванні системи суддівської відповідальності та для забезпечення виконання рішення Європейського суду у справі «Олександр Волков проти України», а також групи справ «Салов проти України» у січні 2015 року було розпочато імплементацію проекту Ради Європи «Підтримка реформи системи суддівської відповідальності в Україні».

18 лютого 2015 року в Україні відбулось офіційне відкриття проекту Ради Європи «Підтримка реформи системи суддівської відповідальності в Україні».

Метою проекту є надання допомоги у сфері формування змін до законодавства, необхідних Україні для виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах «Олександр Волков проти України» та «Салов проти України». Також підтримка у сфері вдосконалення норм і процедур дисциплінарних органів у системі судочинства з метою забезпечення справедливого та ефективного розгляду будь-яких скарг на дії суддів. Про це у вступному слові розповіла Голова Департаменту з питань правосуддя та правового співробітництва Ради Європи Ханне Юнкер [162].

З метою включення інформації про порядок виконання рішень Європейського суду до навчальних програм вищих навчальних юридичних закладів України і, таким чином, покращення виконання рішень Європейського суду Урядовим уповноваженим спільно з проектом та Координатором проектів ОБСЄ в Україні у червні 2015 року на базі Львівського національного університету ім. І. Франка було проведено круглий стіл, присвячений цим питанням. Представники Міністерства юстиції України та Департаменту виконання рішень Європейського суду з прав людини Генерального директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи ознайомили присутніх з механізмами координації виконання рішень Європейського суду, а представники юридичних факультетів поділилися своїм досвідом щодо викладання студентам дисциплін з Конвенції та практики Європейського суду.

З метою інформування представників органів законодавчої, виконавчої та судової влади про роль та функції Урядового уповноваженого (представництво) інтересів держави в Європейському суді, експертизи нормативно-правових актів та їх проектів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду, координації виконання рішень Європейського суду та звітування Комітету Міністрів Урядовим уповноваженим спільно з проектом за підтримки Фонду з прав людини 24 листопада 2015 року було організовано круглий стіл на тему «Національні механізми виконання рішень Європейського суду з прав людини. Посилення інституційної спроможності Урядового уповноваженого у справах

Європейського суду з прав людини». На зазначеному заході було обговорено особливості виконання рішень Європейського суду, а також можливі шляхи покращення співпраці органів державної влади з метою забезпечення належної імплементації висновків Європейського суду в національне законодавство та правозастосовну практику.

У зв'язку з тим, що не проведення ефективного розслідування на виконання рішень Європейського суду становить системну проблему та у продовження роботи щодо забезпечення проведення такого розслідування Міністерство юстиції України звернулося до Генеральної прокуратури України з пропозицією щодо розробки спільно з Урядовим уповноваженим методичних рекомендацій для працівників органів прокуратури щодо проведення ефективного розслідування у справах, у яких Європейський суд встановив порушення статей 2 і 3 Конвенції.

У жовтні 2015 року Урядовий уповноважений взяв участь у круглому столі, організованому Департаментом виконання рішень Європейського суду у м. Страсбург (Французька Республіка) і присвяченому питанням ефективного виконання національними судовими установами рішень Європейського суду з прав людини, а також покращення національних стандартів судочинства та забезпечення права на справедливий суд. Серед інших питань порядку денного круглого столі обговорювались проблеми комплексного дотримання судами вищих інстанцій вимог статті 6 (право на справедливий суд) Конвенції, а також норм національного процесуального права під час перегляду рішень національних судів на підставі рішення Європейського суду.

З метою вирішення іншої системної проблеми, встановленої Європейським судом, а саме неналежних умов тримання під вартою в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, а також відсутність на національному рівні ефективних засобів юридичного захисту, у червні 2015 року Урядовим уповноваженим спільно з Департаментом виконання рішень Європейського суду було організовано круглий стіл з метою обговорення з представниками органів

державної влади звіту щодо можливих превентивних та компенсаційних засобів правового захисту від неналежних умов тримання під вартою в Україні, підготовленого експертами Ради Європи після їхнього візиту до України у грудні 2014 року [159].

Для поліпшення стану дотримання прав людини в Україні Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 була затверджена «Національна стратегія у сфері прав людини на період до 2020 року» [163], в якій передбачено, що з метою вдосконалення діяльності щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні Кабінету Міністрів України доручили розробити із залученням представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, провідних вітчизняних учених і міжнародних експертів та затвердити у тримісячний строк План дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року (так званий – План дій).

Виконуючи вказівку Президента України, Кабінетом Міністрів України було розроблено план дії щодо реалізації названого Указу. Вказаний план дій був затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р «Про затвердження Плану дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року» [164]. Цим документом зазначено, що міністерствам, іншим державним органам необхідно забезпечити виконання передбачених планом дій, а Міністерству юстиції України забезпечувати щороку: а) до 1 листопада здійснювати підготовку та оприлюднення звіту про виконання передбачених планом дій у поточному році; б) до 10 грудня здійснювати публічне обговорення звіту про виконання передбачених планом дій у поточному році за участі представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій та внесення у разі потреби змін до плану дій з урахуванням результатів такого обговорення, одночасно міністерствам, іншим державним органам подавати щокварталу Міністерству юстиції України

звіт про стан виконання плану дій для проведення аналізу та інформування Кабінету Міністрів України.

У квітні 2015 року Урядовим уповноваженим було підготовлено звіт [165] про імплементацію в Україні Брайтонської декларації, яку було ухвалено на Конференції високого рівня держав-учасниць Ради Європи 19–20 квітня 2012 року і яка підкреслює важливість ефективної імплементації державами-членами положень Конвенції та забезпечення належного виконання рішень Європейською суду [166].

Слід зазначити, що в Законі України «Про Державний бюджет України» на 2016 рік у ст. 20 закріплено, що Кабінету Міністрів України надається право у встановленому ним порядку реструктурувати фактичну заборгованість обсягом до 7 544 562 370 гривень, що виникла станом на 1 січня 2016 року, за рішеннями судів, виконання яких гарантовано державою, а також за рішеннями Європейського суду з прав людини, прийнятими за наслідками розгляду справ проти України, шляхом часткового погашення за рахунок коштів, передбачених цим законом на ці цілі, у розмірі до 10 відсотків суми за зазначеними рішеннями та видачі на решту суми фінансових казначейських векселів строком обігу до семи років, з відстроченням платежів за цією заборгованістю на два роки та відсотковою ставкою 9,3 відсотка річних. Право видачі таких векселів надати органам, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів [167].

Висновки до другого розділу

Доведено, що механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації положень Конвенції і протоколів до неї та рішень Європейського суду з прав людини регламентується правовими приписами законодавства України та положеннями регіональних міжнародних (Європейської спільноти) договорів і документів, які в установленому законодавством порядку імплементовані в національне законодавство.

Зазначено, що механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації положень Конвенції і протоколів до неї та рішень Європейського суду з прав людини – це сукупність правових та організаційних засобів, за допомогою яких уповноваженими на те органами і посадовими особами України та під контролем Комітету Міністрів Ради Європи забезпечується реалізація положень Конвенції і протоколів до неї та рішень Європейського суду з прав людини в правовому полі України. Елементами (складовими) механізм адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні є: а) нормативно-правові акти національного законодавства, які закріплюють права громадян України на звернення за захистом порушених державою Україною прав і свобод особи, передбачених у Європейській конвенції і протоколів до неї; б) правові приписи національного законодавства і нормативно-правових документів Ради Європи, що регламентують порядок реалізації рішень ЄСПЛ в Україні, прийнятих Судом щодо держави Україна; в) акти тлумачення рішень Суду ЄСПЛ; г) органи, посадові особи, які реалізують рішення ЄСПЛ в Україні.

Аналіз стану функціонування процедури звернення до Європейського Суду з прав людини всіх, хто знаходиться під юрисдикцією держави Україна, дозволяє відмітити як позитивні, так і негативні аспекти. Численні факти звернення громадян України до Європейського суду за захистом своїх прав – явище позитивне. Проте значна кількість таких звернень є одночасно й негативним явищем, оскільки висвітлює неефективну роботу як правоохоронних, так і судових органів у сфері захисту прав людини в Україні, а також і інших установ та організацій, що здійснюють діяльність щодо забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Відмічається, що процесуальне законодавство Української держави не надає прямої відповіді на питання, що є кінцевою інстанцією, яка вичерпує усі національні засоби правового захисту в Україні.

В дослідженні зазначається, що нині діюче національне законодавство не передбачає яка державна інституція є кінцевою інстанцією після рішення якої

починає відлік шестимісячний термін в який особа може звернутись до Європейського суду з прав людини про порушенням відносно неї національними державними інституціями прав і свобод людини, що передбачені Європейською конвенцією з прав людини і протоколами до неї.

Потребує свого вирішення і проблема, пов'язана з перешкодами, які виникають у зв'язку з умовами вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту перед зверненням до ЄСПЛ.

Є проблемним питання пов'язане з тим, яким чином діяти державні інституції після подачі заяви(скарги) відносно порушення ними прав і свобод особи передбачених у Конвенції і протоколах до неї. Відносно цього автором пропонується, що Орган представництва отримавши інформацію з Європейського суду з прав людини повинні вживати необхідних і ефективних заходів, спрямованих на доведення до державних інституцій, потенційних правопорушників, про факт подачі відносно них заяви(скарги) до ЄСПЛ з метою можливого варіанта вирішення зазначеного у заяві(скарзі) питання. Це може бути поновлення на національному рівні порушених прав свобод скаржника, а не очікувати по цьому питанню рішення Європейського суду з прав людини.

Акцентується увага на тому, що національне законодавства, яке визначає правову основу діяльності судових органів, повинно було б врахувати положення, зафіксовані у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зокрема, це торкається того, що суди при розгляді справ зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права, однак до цього часу у ст. 5 «Здійснення правосуддя» Закону України «Про судоустрій та статус суддів» не внесені доповнення про те, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та практики Європейського суду з прав людини, забезпечуючи при цьому верховенство права. Отже, прецеденти Європейського суду з прав людини, які є результатом діяльності цієї авторитетної правозахисної організації, у зазначеній нормі закону не знайшли свого відображення.

Недостатній рівень професійної правосвідомості представників судових та правоохоронних органів України, а також адвокатів головним чином є наслідком браку правових знань стосовно рішень, які приймаються Європейським судом з прав людини. З метою якісного поліпшення ситуації в означеній сфері доцільними є впровадження в навчально-освітню програму юридичних вишів України навчального курсу «Права людини», програмою якого передбачалося б вивчення найважливішого для правозастосовної практики нашої держави механізму охорони та захисту прав і свобод людини цієї впливової міжнародної інституції.

Зазначено, що рішення Європейського суду з прав людини, згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, набирають статусу остаточного після того, як таке рішення приймає Суддя одноосібно (п. 1 ст. 27 Конвенції і, відповідно, п. 2 зазначеної статті) або таке рішення одноголосно прийняв комітет палати у складі трьох суддів (п. 1 підпункти а) і b), таке рішення або рішення по суті набувають статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 28 Конвенції), а також остаточним є рішення палати у складі семи суддів або палати з п'яти суддів, якщо Комітет Міністрів одноголосним рішенням створить таку палату (п. 2 підпункти а), b) і c) ст. 44 Конвенції), остаточним є також рішення в тому випадку, якщо колегія з п'яти суддів Великої палати приймає клопотання про задоволення звернення звичайної палати про передачу справи на розгляд Великої палати і Велика палата вирішує справу шляхом винесення рішення (п. 3 ст. 43 Конвенції), яке є остаточним (п. 1 ст. 44 Конвенції).

Відмічено, що рішення, прийняті Європейським судом з прав людини щодо України, слід розглядати у правових аспектах або ж видах рішень, причому звертається увага на те, що поняття остаточного рішення не регулюється законодавством України. Воно визначається правовими приписами Конвенції і протоколів до неї, Регламенті Європейського суду з прав людини.

Відповідно до їх положень остаточними рішеннями ЄСПЛ є:

перший вид рішення – це остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення національною державою Конвенції і протоколів до неї. Статус остаточного таке рішення набуває після набрання ним законної сили.

Поняття остаточного рішення не регулюється законодавством України, однак визначається у положеннях Конвенції і протоколів до неї, Регламенті Європейського суду з прав людини;

другий вид рішення – це остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України. Такі рішення стосуються питань відшкодування за рахунок державного бюджету моральної і матеріальної шкоди, завданої державою Україна заявникові;

третій вид рішення – це рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України. Поняття такого рішення не знайшло належного розкриття ні в Законі України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», ні в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Буквальне тлумачення цього поняття дозволяє провести умовну паралель з «мировою угодою сторін», а саме угодою уповноваженого представника держави та заявника, яка затверджується Судом у разі дотримання всіх необхідних умов;

четвертий вид рішення – це рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України. Цей пункт у Законі України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV був внесений на підставі Закону України від 15.03.2011 № 3135-VI.

Таким чином, міжнародно-правовими документами та законодавством України визначені чотири види рішень Європейського суду з прав людини, які, відповідно до Конвенції, є остаточними, національний законодавець включає їх у загальне поняття «рішення» і які, згідно із зазначеним законом за № 3477-IV, повинні бути виконані на території України.

Акцентовано увагу на тому, що поняття «рішення» Європейського суду з прав людини, яке виконується в Україні, зафіксовано національним законодавством. Базовим з цього питання є Закон України «Про виконання та застосування рішень Європейського суду з прав людини» та те, що його остаточність визначена в Конвенції, протоколах до неї та Регламенті Європейського суду з прав людини після того, як ці міжнародні документи стали складовими національного законодавства, тобто після ратифікації їх у 1997 році Верховною Радою України. Отже, положення, які регулюють поняття та сутність остаточного рішення Європейського суду з прав людини, які зафіксовані в Конвенції, протоколах до неї, Регламенті Європейського суду з прав людини, є керівними началами при тлумаченні поняття терміна «рішення» Європейського суду з прав людини, яке підлягає виконанню і застосуванню на території України.

Відмічено, що підставою відкриття виконавчого провадження Державною виконавчою службою України при виконанні рішення Європейського суду з прав людини є остаточне рішення Суду, що набрало законної сили.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні сутності й особливостей адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні. За результатом проведеного дослідження, сформульовано ряд висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети. Основні з них такі:

1. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні вимагає створення належного правового підґрунтя цієї діяльності, додаткових заходів адміністративно-правового й організаційного характеру, визначення її суб'єктів та процедур.

2. Право особи на звернення до ЄСПЛ являє собою сукупність встановлених і гарантованих як національним, так і міжнародним законодавством, правомочностей, що полягають у можливості подання заяви (скарги) до міжнародної регіональної судової установи з метою захисту та відновлення порушених публічною адміністрацією прав і свобод особи. Право на звернення особи до Європейського суду з прав людини є невід'ємною складовою адміністративно-правового статусу людини і громадянина, а також вимогою принципу доступу до правосуддя з метою захисту порушених прав і свобод особи національними інституціями публічної адміністрації.

3. Рішення ЄСПЛ в Україні мають подвійну правову природу, що залежить від суб'єкта та способу їх реалізації. У діяльності органів публічної адміністрації такі рішення можуть виступати джерелами тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права під час здійснення правозастосовної діяльності та джерелами відповідних норм під час нормотворчості. У діяльності судів такі рішення виконують роль прецедентів та є обов'язковими до застосування в аналогічних категоріях справ.

4. Формами реалізації рішень ЄСПЛ в Україні доцільно визначати виконання та застосування. Виконання рішень ЄСПЛ являє собою вчинення ряду процедурних дій щодо: забезпечення доступу до рішення ЄСПЛ як зацікавлених осіб, так і громадськості шляхом повідомлення про прийняття ЄСПЛ остаточного рішення у справі, перекладу та оприлюднення такого рішення; звернення рішення до виконання у частині виплати відшкодування та застосування заходів індивідуального і загального характеру. Застосування рішення ЄСПЛ передбачає його використання як джерела тлумачення матеріальних та процесуальних норм адміністративного права в адміністративній практиці та під час здійснення правосуддя та як джерела норм адміністративного права у правотворчості.

5. Нормативно-правове регулювання реалізації рішень ЄСПЛ здійснюється на двох рівнях: національному та міжнародному. З огляду на те, що чинне міжнародне та вітчизняне законодавство визначає лише загальні процедурні правила виконання та застосування рішень ЄСПЛ в Україні, виникає необхідність підзаконного процедурного регулювання цієї діяльності, що сприятиме забезпеченню реалізації рішень ЄСПЛ у діяльності органів публічної адміністрації, ефективному застосовуванні заходів індивідуального характеру. Виконання рішень ЄСПЛ у частині виплати відшкодування та вжиття заходів загального характеру вимагає закріплення відповідних процедур на рівні законів України.

6. Суб'єктами адміністративно-правового забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні є органи виконавчої влади України, уповноважені спеціальним законом здійснювати заходи щодо виконання рішень ЄСПЛ, впровадження таких рішень у правотворчу та правозастосовну діяльність органів публічної адміністрації. Адміністративно-правовий статус названих суб'єктів визначає їхнє правове положення у відносинах виконання та застосування рішень ЄСПЛ як щодо міжнародних судових установ, так і щодо органів публічної адміністрації та громадян під час реалізації рішень ЄСПЛ. Він складається з таких елементів:

цільового, що визначає мету і завдання органу виконавчої влади під час реалізації рішень ЄСПЛ, структурно-організаційного, що визначає особливості побудови, підпорядкування та взаємодії конкретного суб'єкта з іншими органами виконавчої влади під час реалізації рішень ЄСПЛ в Україні, та компетенційного, що визначає предмет відання, територіальні межі та власне повноваження суб'єкта щодо забезпечення реалізації рішень ЄСПЛ в Україні.

7. Адміністративна процедура реалізації рішень ЄСПЛ в Україні являє собою врегульовану нормами адміністративного законодавства послідовність юридично значущих дій органів публічної адміністрації, встановлену і гарантовану державою на підставі і в межах прийнятих міжнародних зобов'язань, з метою оперативного, своєчасного та повного виконання рішень ЄСПЛ в Україні. Адміністративні процедури реалізації рішень ЄСПЛ поряд із загальними ознаками, притаманними будь-якій адміністративній процедурі, наділені й рядом специфічних, притаманних лише їм характеристик, що залежать від форми реалізації рішень ЄСПЛ та дозволяють здійснити видовий їх поділ на процедури виконання рішень ЄСПЛ та процедури застосування рішень ЄСПЛ.

8. Рішення Європейського суду з прав людини мають застосовуватися по відношенню до держави Україна тільки за наявності порушення національними публічними інституціями певних умов, а саме: а) порушення повинно бути пов'язане з недотриманням прав і свобод передбачених у Конвенції і протоколах до неї; б) таке порушення вчинено після ратифікації Україною Конвенції і протоколів до неї; в) повинні бути вичерпані всі на національному рівні юридичні захисти порушених прав і свобод; г) заява(скарга) в ЄСПЛ повинна бути подана в строк не пізніше шести місяців з дня прийняття остаточного рішення по ній державною інституцією на національному рівні; д) заява(скарга) по даному питанню подається вперше до міжнародної судової інстанції..

9. Серед проблемних питань адміністративно-правового забезпечення виділено: 1) недостатність процедурного регулювання такої форми реалізації

рішень ЄСПЛ, як застосування таких рішень в адміністративній практиці; 2) відсутність законодавчого визначення поняття «кінцева інстанція, яка вичерпує усі національні засоби правового захисту в Україні», строк звернення особи до ЄСПЛ, строк набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного на території України; 3) відсутність законодавчо визначених процедур стягнення коштів, виплачених державою стягувачеві на підставі рішення ЄСПЛ з особи, винної у порушенні прав і свобод особи, що призвели до порушення Конвенції та відповідного прийняття рішення проти України; 4) відсутність механізмів залучення органів місцевого самоврядування до процедур застосування рішень ЄСПЛ в Україні.

10. На підставі аналізу наукової літератури й законодавства зарубіжних країн запропоновано:

– з метою вдосконалення процедур реалізації особою права на звернення до ЄСПЛ внести зміни до статті 1 та 3 Закону України «Про звернення громадян», зокрема у статтю 1 «...та звертатися з заявою (скаргою) за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних інституцій міжнародних організацій, членом або учасником яких є держава Україна» і далі за текстом. Статтю ж 3 «Основні терміни, що вживаються в цьому Законі» доповнити частиною п'ятою в такій редакції: «У разі незгоди з рішенням компетентного державного органу, який є кінцевою інстанцією, що вичерпує всі національні засоби правового захисту прав і свобод особи в Україні, кожен, хто перебуває під її юрисдикцією, має право в строк до шести місяців звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна»;

– з метою вдосконалення форм реалізації рішень ЄСПЛ в Україні доповнити статтю 1 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» пунктом такого змісту: «застосування практики – це юридично-владна діяльність спеціально

уповноважених на те органів і посадових осіб щодо вирішення завдань, започаткованих у Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і протоколів до неї та зазначених у рішеннях, ухвалах Європейського суду з прав людини та ухвалах Європейської Комісії при здійсненні національними судами правосуддя та використання їх положень в адміністративній практиці суб'єктів публічного адміністрування»;

– удосконалити зміст Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016, включивши норми про призначення компенсації особі за тривале невиконання рішення Суду відповідно до рекомендації Європейського суду та Комітету Міністрів Ради Європи.

Д О Д А Т К И (див.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2-х т., т. 1 / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996. – 552 с.
3. Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9-ти т., т. 2 / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 492 с.
4. Духовський М. В. Русский уголовный процессъ / М. В. Духовський. – М.: Складъ изданія в книжномъ магазинъ М. В. Клюкина, 1905. – 472 с.
5. Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства / Т. М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль: Книгоизд-во Гассанова, 1912. – 630 с.
6. Гордон В. М. Система русского гражданского судопроизводства: (конспект лекцій) / В. М. Гордон. – Ярославль: Тип. Губерн. Правления, 1902. – Вып. 1. – 79 с.
7. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. – Харків: Право, 2008. – 304 с.
8. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса / Е. В. Васьковский. – Т. 1. – М.: Изд. бр. Башмаковых, 1913. – 691 с.
9. Рязановский В. А. Единство процесса: учеб. пособие / В. А. Рязановский. – М.: Изд. дом «Городец», 2005. – 80 с.
10. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
11. Jacob H. Access to Justice In England // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1.
12. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 5–124.

13. Блакенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) / Э. Блакенбург // Государство и право. – 1997. – С. 100–108.

14. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: the World wide Movement to Make Rights Effective: A General Report // Access to Justice. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 5–124.

15. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В. М. Семенов. – М.: Юридична література, 1982. – 152 с.

16. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. канд. юр. наук : 12.00.03 / Н. Ю. Сакара. – Харків, 2006. – 209 с.

17. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.

18. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т., т. 1 / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1981. – 699 с.

19. Великий тлумачний словник сучасної української мови 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

20. Івченко А. І. Тлумачний словник української мови / А. І. Івченко; худож.-оформл. І. В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2006. – 540 с.

21. The American Century Dictionary / Edited by Urdang L. – WarnerBooks, 1997. – 692 p.

22. Black's Law Dictionary. – St. Paul, Minn.: West 1. Publishing Co., 1990. – 1657 p.

23. Англо-русский юридический словарь / сост.: С. Н. Андрианов, А. С. Берсон, А. С. Никифоров. – 2-е изд., стереотип. – М.: РУССО, 1998. – 512 с.

24. Improving Access to Justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org.htm>.

25. Про міжнародні договори: Закон України: від 29 червня 2004 року № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 54031;

Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

26. Про судоустрій України: Закон України: від 15 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27–28. – Ст. 180.

27. Про судоустрій і статус суддів: Закон України: від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529, в редакції Закону України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 18, № 19–20. – Ст. 132.

28. Про судоустрій і статус суддів : Закон України: від 2 червня 2016 року № 1402-VIII // Урядовий кур'єр. – 2016. – № 162. – 31 серпня.

29. Загальна декларація прав людини 1948 року // Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / авторський колектив; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – 740 с. – (Серія: Людина. Суспільство. Поліція).

30. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року: Ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII // Міжнародні документи по правам людини. – Харків: РИФ «Арсин, ЛТД», 2000. – С. 64–85.

31. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

32. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою: від 29 листопада 1985 року // Права человека и судопроизводство: собр. междунар. док. – OSCE; Vena; Warshava, 1997. – С. 231.

33. Права человека: сборник универсальных и региональных международных документов / составитель Л. Н. Шестаков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 201 с.; Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія / О. М. Овчаренко. – Харків: Право, 2008. – 304 с.

34. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) / Г. М. Омеляненко /

Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми: навч. посіб. – К.: Атіка, 2002. – С. 75–102.

35. Конвенція про статус біженців: від 14 грудня 1950 року / Правова регламентація статусу біженців і осіб, які шукають притулку: навч. посіб. / за заг. ред. М. Ю. Черкеса, С. А. Погрібного. – О.: Латстар, 2002. – С. 119–139.

36. Про незалежність, дієвість та роль суддів: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (94) 12 // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4 (6). – С. 10–11.

37. Про альтернативи судовому розгляду спорів між органами виконавчої влади і приватними особами: Рекомендації № R (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи: від 5 вересня 2001 року // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 3 (40). – С. 111–113.

38. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.

39. Пушкар П. В. Концепція справедливості у судовому розгляді / П. В. Пушкар // Держава і право: зб. наук. пр. «Юрид. і політ. науки». – К.: ІДП НАН України, 2002. – Вип. 17. – С. 377–382.

40. Максимов С. И. Справедливость и эффективность как критерии оценки права / С. И. Максимов // Проблеми законності: Республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 49. – С. 195–204.

41. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд (стаття 6 ЄКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовної практики / О. Толочко // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.

42. Левченков О. І. Права і свободи в державах перехідного періоду: пріоритети та перспективи (спроба філософсько-правового аналізу сучасного

стану в Україні та Росії / О. І. Левченков, О. Б. Левченкова // Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: монограф. / О. М. Литвинов, М. Ф., Максимов, О. М., Єроменко та ін.; О. М. Литвинова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Є. О Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Є. О Дідоренка, 2010. – 312 с.

43. Алексеев С. С. Теория права: учебник / С. С. Алексеев. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 224 с.

44. Боннер А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности / А. Т. Боннер. – М.: Рос. право, 1992. – 320 с.

45. Вязов А. Л. Принцип справедливости в современном российском правоприменении (теоретико-правовое исследование): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Л. Вязов. – М., 2001. – 156 с.

46. Чечина Н. А. Категория справедливости в советском гражданском процессуальном праве / Н. А. Чечина, А. И. Экимов // Материальное право и процессуальные средства его защиты: межвуз. темат. сб. – Калинин, 1981. – С. 19–21.

47. Жилин Г. А. Конституционные основы правосудия по гражданским делам и его эффективность / Г. А. Жилин // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: материалы Всерос. науч.-практ. конф., г. Москва, 31.01–01.02.2001. – М.: ООО Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 272–282.

48. Ролз Д. Теорія справедливості / Д. Ролз; пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 2001. – 822 с.

49. Георг Ломанн. Соціальні права людини та питання справедливості. Філософія прав людини / Георг Ломанн, Штефан Госепат; за ред. Ш. Госепат, Г. Ломанн; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с.

50. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фондація; вид-во «Право», 1996. – 544 с.

51. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 784 с.
52. Про звернення громадян: Закон України: від 2 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
53. Антипов В. И. Научно-практический комментарий Закона Украины «Об обращениях граждан / В. И. Антипов. – К.: НВЦ «Правові джерела», 1997. – 137 с.
54. Словарь иностранных слов и выражений / авт.-сост. Е. С. Зенович. – М.: Олимп; ООО «Фирма» Издательство АСТ», 1998. – 608 с.
55. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
56. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / С. И. Ожегов; под ред. д-ра филос. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1983. – 816 с.
57. Словарь русского языка: в 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1985–1988. – Т. 3: П–Р. – 1987. – 752 с.
58. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
59. Энциклопедический юридический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 368 с.
60. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 790 с.
61. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 4: Н–П / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – 720 с.
62. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Вид. «Юридична думка», 2007. – 992 с.

63. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 600 с.

64. Права человека: учебник для вузов / ответ. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА – ИНФРА-М), 2000. – 573 с.

65. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія / Л. М. Липачова. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. – 216 с.

66. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до вказаної Конвенції : Закон України: від 17 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263; 1997. – № 22–23. – Ст. 197; 2004. – № 3. – Ст. 76; 2006. – № 26. – Ст. 216.

67. Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини // Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / авторський колектив; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – 740 с. – (Серія: Людина. Суспільство. Поліція).

68. Буроменський М. В. Звернення до Європейського суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства / М. В. Буроменський. – Харків: Фоліо, 2000. – 32 с.

69. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: збірник законодавчих і нормативних актів станом на 11 жовтня 2012 року / упорядник Ю. І. Руснак. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 116 с.

70. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 15–32.

71. Карташкин В. А. Как подать жалобу в Европейский суд по правам человека. Комментарий к правилам обращения в органы Совета Европы по защите прав человека / В. А. Карташкин. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 96 с.

72. Гомьен Д. Европейская Конвенция о правах человека и Европейская социальная Хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, П. Зваак. – М.: МНИМП, 1998. – 598 с.

73. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 784 с.

74. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейському суду з прав людини: дис. наук. ступ. к.ю.н. / Л. М. Липачова. – Дніпропетровськ, 2002. – 190 с.

75. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України // Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор упоряд. В. П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – 496 с.

76 Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України: від 06.07.2005 № 2747-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

77. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 15–32.

78. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України: від 22 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

79. Регламент Європейського суду з прав людини. Страсбург, 10 червня 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.uefa.com/reglament-evropeiskogo-sudu-z-prav>.

80. Про використання терміна скарга (заява) як правової термінології. Див. наприклад, ст. 93. Дисциплінарне провадження щодо судді. У редакції цієї статті

використовується термін «право на звернення зі скаргою (заявою) щодо поведінки судді», яка може мати наслідок дисциплінарної відповідальності судді і яку може подати будь-яка особа-учасник розгляду справи тим чи іншим суддею / Про судоустрій і статус суддів: Закон України: від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.

81. Шептулин А. П. Система категорій діалектики / А. П. Шептулин. – М. : Наука, 1967. – 375 с.

82. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.

83. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1972. – 291 с.

84. Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини: від 4 листопада 1950 року зі змінами, внесеними Протоколом № 11 // Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / автор. колектив; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 749 с. – (Серія : Людина. Суспільство. Поліція).

85. Дешко Л. М. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини / Л. М. Дешко, О. В. Боднар // Правовий часопис Донецького університету. – 2008. – № 2(20). – С. 76–80.

86. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Європейським суду з прав людини : навч. посіб. / автор. кол.: М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Костріцький; відп. ред. к.і.н., доцент В. М. Карпунов. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 594 с; Авер'янов В. Б. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / В. Б. Авер'янов, М. А. Бояринцева, І. А. Кресіна, Д. М. Лук'янець. – К.: Наук. вироб. підприємство «Вид. «Наукова думка» НАН України, 2007. – С. 262–268; Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів /

М. І. Козюбра // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2004. – Т. 26. – (Серія: Юрид. науки); Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Кононенко // Право України. – 2008. – № 3. – С. 13–14 та інші.

87. Третьяков Д. Застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні / Д. Третьяков // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 41–44.

88. Павлік В. Методика застосування положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод (деякі аспекти цього питання) / В. Павлік // Досвід застосування Європейської конвенції з прав людини в судочинстві України та Польщі: матер. наук.-практ. конф. / упоряд. О. П. Корнієнко. – К.: Видавництво «А.П.Н.», 2006.

89. Зайцев Ю. Потреба використання практики Європейського суду з прав людини / Ю. Зайцев // Практика Європейського суду з прав людини : Рішення. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 5–13.

90. Шишкіна Є. В. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини / Є. В. Шишкіна // Право України. – 2005. – № 4. – С. 102–104.

91. Тимченко Л. Д. Международное право : учеб. / Л. Д. Тимченко – 3-є изд., стереотип. – Харьков : Консум; Нац. ун-т внутр. дел, 2004. – 333 с.

92. Волосюк П. В. Значение решений Европейского суда по правам человека в уголовном праве России: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук / П. В. Волосюк. – Ростов-на-Дону, 2007. – Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/znachenie-reshenii-evropeiskogo-suda-po-pravam-cheloveka-v-ugolovnom-prave-rossii#ixzz4JISWZnql>.

93. Зайцев Ю. Заборона катування – право на розслідування / Ю. Зайцев // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2005. – № 4. – С. 9.

94. Зимненко Б. Л. Решения Европейского суда по правам человека и правовая система Российской Федерации / Б. Л. Зимненко // Моск. журн. междунар. права. – 2004. – № 3(55). – С. 73–88.

95. Климович О. Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України / О. Климович // Адвокат. – 2002. – № 2. – С. 34–41.

96. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / М. Сапунцев // Стислий виклад договорів Ради Європи. – К., 2000. – 80 с.

97. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї // Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / автор. колектив; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 749 с. – (Серія: Людина. Суспільство. Поліція).

98. Віденська конвенція про право міжнародних договорів схвалена та подана на розгляд Постановою Ради Міністрів Української РСР: від 26 березня 1986 року № 102. Рішення про приєднання до Конвенції із застереженнями затверджено Указом Президії Верховної Ради Української РСР: від 14 квітня 1986 року № 2077-XI // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – Ст. 343.

99. Міжнародний суд ООН. Статут. Ст. 38 частина перша пункт "d" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/icj/statut.shtml#chap2>.

100. Парехта А. А. Специфіка застосування рішень Європейського суду з прав людини у правовій системі України / А. А. Парехта // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1(13). – С. 117–131.

101. Рабінович П. М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П. М. Рабінович, С. Є. Федик // Праці Львівської лабораторії прав людини і

громадянина, державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол. : П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Л., 2004. – 145 с.

102. Туманов В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В. А. Туманов. – М., 2001. – 304 с.

103. Серета Т. М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування / Т. М. Серета // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1. – С. 133–140.

104. Дудаш Т. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / Т. Дудаш // Право України. – 2010. – № 2. – С. 173–179.

105. Ершов В. В. Прецеденты толкования Европейского суда по правам человека / В. В. Ершов // Российское правосудие. – 2007. – № 1(9). – С. 22–33.

106. Кайдаш Л. Ю. Про питання застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини як нормативних актів національного законодавства / Л. Ю. Кайдаш, М. В. Коваль // Право та управління. – 2012. – № 2. – С. 396–402.

107. Про Конституційний Суд України: Закон України: від 16 жовтня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

108. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України: від 22 вересня 2005 року № 2899-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 565; 2006. – № 26. – Ст. 213; 2009. – № 49. – Ст. 730.

109. Про Державну фіскальну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України: від 21 травня 2014 року № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF>.

110. Школьный словарь иностранных слов: пособие для учащихся / В. В. Одинцов и др.; под ред. В. В. Иванова. – М.: Просвещение, 1983. – 207 с.

111. Энциклопедический словарь. Современная версия. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 672 с.
112. Енциклопедія Бізнесмена, Економіста, Менеджера. Наукове видання / під ред. Р. Дяківа. – К.: Вид. ТЗОВ «КНИГОДРУК», 2000. – 704 с.
113. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х томах. – Т. 3: П–Р. – М.: Изд. «ОЛМА-ПРЕСС». – 574 с.
114. Марчук В. М. Нариси з теорії права: навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К.: Істина, 2004. – 304 с.
115. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. видання / П. М. Рабінович. – 2-ге вид. зі змін. й допов. – К., 1994. – 238 с.
116. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2007. – Т. 1: Загальна частина. – 592 с.
117. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. / Т. О. Коломоєць. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
118. Курс адміністративного права України: підруч. / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко та ін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 872 с.
119. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алетра; КНТ; ЦУП, 2009. – 520 с.
120. Румянцев О.Г. Юридический энциклопедический словарь / О. Г. Румянцев, В. Н. Додонов. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 384 с.
121. Адміністративне право України : словник термінів / за заг. ред. Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова; Держ. вищ. навч. закл. «Запорізь. нац. ун-т». – К. : Ін Юре, 2014. – 520 с.
122. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право : навч. посіб. для юрид. ф-тів та ф-тів міжнародних відносин / А. М. Школик. – Л.: ЗУКЦ, 2007. – 307 с.

123. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України: від 07.12.1984 № 8073-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

124. Фурса С. Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Науково-практичний коментар / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак. – К.: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2008. – 1172 с.

125. Теліпка В. Е. Науково-практичний коментар законів України «Про виконавче провадження», «Про державну виконавчу службу», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / В. Е. Теліпка. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 616 с.

126. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта; КНТ; Центр навчальної літер, 2008. – 472 с.

127. Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку ХХІ століття) : монографія / В. В. Галуцько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін, О. О. Онищук, Ю. В. Гридасов, М. М. Новіков, У. О. Палієнко, І. А. Дьомін, О. М. Єщук; за заг. ред. В. В. Галуцька. – Херсон : ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2010. – 378 с.

128. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. на здоб. наук. ступ. к.ю.н. / К. Г. Волинка. – К., 2000. – 18 с.

129. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Вид.-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – Т. 2: Д–И. – 741 с.

130. Большой юридический словарь / В. А. Белов, В. В. Бойцов и др.; А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских (ред.). – 2-е изд., перераб. и допол. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 704 с.

131. Вівчаренко О. Проблеми гарантій охорони права власності на землю в Україні / О. Вівчаренко // Право України. – 2003. – № 12. – С. 88–93.

132. Вівчаренко О. Право власності на землю в Україні (актуальні проблеми) / О. Вівчаренко. – Івано-Франківськ, 1998. – 179 с.

133. Голосніченко І. П. Прогалини у правовому регулюванні порушення провадження в справі про адміністративне правопорушення / І. П. Голосніченко // Право України. – 2003. – № 7. – С. 73–77.

134. Цимбалюк М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності / М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 9. – С. 57–61.

135. Козьяков І. Проблеми теорії та практики застосування статі 187 КПК України / І. Козьяков // Право України. – 2003. – № 4. – С. 57–62.

136. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина : навч. пос. / І. О. Ієрусалімова та інші. – К. : Знання, 2007. – 223 с.

137. Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права / І. П. Голосніченко. – К. : Вища школа, 1991. – 207 с.

138. Стеценко С. Г. Адміністративне право України / С. Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.

139. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – додаток № 51. – ст. 1122.

140. Резолюція (77) 31 Комітету Міністрів України про захист особи стосовно актів в адміністративних органів влади, прийнята Комітетом Міністрів 28 вересня 1977 року на 275-й нараді заступників міністрів: науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України: в 2-х томах, том 1 / В. К. Матвійчук, І. О. Хара; за заг. ред. В. К. Матвійчука. – К.: КНТ, 2007. – 788 с.

141. Рекомендація № К (89) 8 Комітету Міністрів державам-членам стосовно тимчасового судового захисту в адміністративних справах, прийнята Комітетом Міністрів 13 вересня 1989 року на 428-й нараді заступників міністрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/EU_Standarts_book_web-1.pdf.

142. Рекомендація № RPC (2001) 9 Комітету Міністрів державам-членам стосовно альтернатив судовому вирішенню спорів між адміністративними органами влади та приватними особами, прийнята Комітетом Міністрів 5 вересня 2001 року на 762-й нараді заступників міністрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [show /994_739](#)

143. Рекомендація № RPC (2003) 16 Комітету Міністрів державам-членам щодо виконання адміністративних і судових рішень у сфері адміністративного права прийнята Комітетом Міністрів 9 вересня 2003 року на 851-й нараді заступників міністрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_692.

144. Рекомендація № RPC (2004) 20 Комітету Міністрів державам-членам щодо судового перегляду адміністративних актів, прийнята Комітетом Міністрів 15 грудня 2004 року на 909-й нараді заступників міністрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [show/994_574](#).

145. Рекомендація № 11(2000)2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини», прийнято Комітетом Міністрів на 694-му засіданні заступників міністрів від 19 січня 2000 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_175.

146. Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України: від 15 березня 2011 року № 3135-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 39. – Ст. 391.

147. Бурма С. К. Процедура схвалення умов односторонньої декларації у Європейському суді з прав людини / С. К. Бурма // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2014. – № 12(2) – С. 198–200.

148. Кайдаш Л. Ю. К вопросу о понятии решений Европейского суда по правам человека в международном и украинском законодательстве / Л. Ю.

Кайдаш, Н. В. Коваль // Международный научно-практический журнал «Legen si Viat». – Кишинев, 2016. – № 8. – С. 60–64.

149. Про Порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час розгляду справ у закордонних юрисдикційних органах справ за участі іноземного суб'єкта та України: Указ Президента України: від 25 червня 2002 року № 581 // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 118.

150. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України: від 31 травня 2006 року № 784 // Офіційний вісник. – 2006. – № 22. – Ст. 1655.

151. Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України під час розгляду справ у Європейському суді з прав людини. Порядок затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 року № 553 // Офіційний вісник. – 2004. – № 17. – Ст. 1183.

152. Про затвердження Порядку взаємодії Департаменту державної виконавчої служби та Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини під час забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання рішень Європейського суду з прав людини: Наказ Міністерства юстиції України: від 12.01.2008 № 26/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v26_5323-08; Про затвердження Порядку взаємодії державної виконавчої служби та Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини під час забезпечення представництва України в Європейському суді з прав людини та виконання рішень Європейського суду з прав людини: Наказ Міністерства юстиції України від 23.09.2013 № 1989/5 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 73. – Ст. 2719.

153. Про виконавче провадження: Закон України: від 21 квітня 1999 року № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

154. Конвенція по захисту прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року та Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року). Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

155. Севостьянова Н. І. Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація прав на правосуддя / Н. І. Севостьянова // Реферат Циклу наукових праць на здобуття щорічної премії Президента України для молодих вчених / Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2014. – 14 с.

156. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації захисту / В. Б. Аверьянов, М. А. Боярінцева, І. М. Кресіна, Д. М. Лукянець та інші; за заг. ред В. Б. Авер'янова. – К.: Наукова думка, 2007. – 587 с.

157. Курінний Л. Слабкі ланки української судової системи / Л. Курінний // Юридичний вісник України. – 2013. – № 43. – 26 жовтня – 1 листопада.

158. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/34905>

159. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2014 рік від 14 січня 2015 року № 12.0.1-9/ 168 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://just.ks.ua/news/zvit-uryadovogo-upovnovazhenogo-u-spravah-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-za-2015-rik/>.

160. Административный процесс: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция» и «Государственное и муниципальное управление» / В. П. Волкова и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. – 175 с.

161. Питання реалізації статті 23 Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік»: Постанова Кабінету Міністрів України: від 16.09.2015

№ 703 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/703-2015-%D0%BF>.

162. Підтримка реформи системи суддівської відповідальності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// vkksu.gov.ua /ua/ mijnarodne-spivrobitnitstvo/spivrobotnitstvo-z-radou-evropi-ta-evr](http://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobitnitstvo/spivrobotnitstvo-z-radou-evropi-ta-evr).

163. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України: від 25 серпня 2015 року № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/501/2015/page2>.

164. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України: від 23 листопада 2015 р. № 1393-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.

165. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2015 рік від 29 січня 2016 року № 1512.12.0.1-9/ 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/51250>

166. Брайтонська декларація 19–20 квітня 2012 року Ради Європи, прийнята на Конференції високого рівня держав-учасників Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroua.com/europe/coe/1420-brajtonskaya-deklaratsiya-perevod>.

167. Про Державний бюджет України на 2016 рік: Закон України: від 25.12.2015 № 928-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 5. – Ст. 54.